

Groot PraktijkOnderzoek

Dramatherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Liselotte van den Berkmortel, 1529490
Groot PO, HUA creatieve therapie drama, mei 2011
Consulent: Huub Notermans
Beoordelaar: Gemmy Willemars

Voorwoord

Ik zelf heb veel geleerd van dit praktijkonderzoek. Voor mijzelf heb ik nu nieuwe kennis verkregen voor het werken als dramatherapeute met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Buiten dat ik er veel van heb geleerd vond ik het boeiend om dit praktijkonderzoek te maken, het is interessant om te doen. Het is interessant om nieuwe dingen te ontdekken over je eigen vakgebied, je verdiept jezelf in een bepaald onderwerp, waardoor je meer kennis vergaard.

Ik wil zou graag een aantal personen willen bedanken:

Ik wil Ben Verbeek bedanken voor het luisteren naar mijn ideeën, voor het nalezen van teksten (om te kijken of ze begrijpelijk zijn voor anderen), voor uitleg van teksten die ik niet goed begreep en voor het geven van feedback. Het heeft mij geholpen om motivatie en nieuwe ideeën/ inzichten te krijgen om steeds een stap verder te kunnen gaan met dit onderzoek. Naast Ben wil ik ook mijn consulent Huub Notermans bedanken voor het geven van prettige tips waar ik echt iets mee kon doen en voor zijn snelle reactie op vragen. Als laatst wil ik Annemiek Hoogsteder bedanken voor het inbrengen van een interessant probleem waar zij als dramatherapeute in de praktijk tegenaan liep.

Inleiding

In dit praktijkonderzoek is onderzoek gedaan naar op welke manier een dramatherapeut het medium drama methodisch in kan zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud. De aanleiding van dit onderzoek is dat er in de theorie m.b.t. dramatherapie nog niet veel concreets over beschreven is en vanuit de praktijk (bij dramatherapeuten) is er behoefte naar meer kennis hierover. Het is de bedoeling dat het werkveld van de dramatherapeut verbreed en verdiept wordt. Dit is verder uitgewerkt in deel 1 waar de probleemstelling beschreven staat met de daaruit voortkomende hoofd- deelvraag en het onderzoeksdesign.

In deel 2 zijn er methodes van andere disciplines (beeldend, muziek, spel en dans) bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud beschreven. Dit is beschreven in de deelvragen omdat er in het vooronderzoek naar voren gekomen is, dat er meer bekend is over het methodisch werken op dit ontwikkelingsniveau bij andere disciplines, dan bij het medium drama. Verder is er beschreven wat de algemene ontwikkeling is bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Dit is gedaan middels literatuurstudie en interviews. Met de inhoudsanalyse is de literatuur van de deelvragen geselecteerd en geparafraseerd opgeschreven.

Om dit onderzoek prettig leesbaar te maken zijn er in dit deel, per deelvraag, samenvattingen gemaakt. Op deze manier kunt u op een snelle manier de belangrijkste punten lezen van elke deelvraag.

In deel 3 zijn de begrippen uit de deelvragen geselecteerd, gegroepeerd en gecodeerd, middels de tekstanalyse. Uiteindelijk bleven er een aantal essentiële begrippen over die gekoppeld zijn aan dramatherapie. Naar aanleiding daarvan is de hoofdvraag beantwoord in de eindconclusie. Hierin wordt beschreven waar een dramatherapeut zich in de therapie op kan richten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud. Er wordt gezegd dat het mogelijk is om dramatherapie te geven op dit basale ontwikkelingsniveau, bijvoorbeeld door het gebruik van interactie, rollen en imitatie. Vervolgens worden er aanbevelingen gedaan, zijn er discussiepunten beschreven, wordt er een product voorstel gedaan en wordt er een korte samenvatting weergegeven over dit onderzoek. En tot slot zijn er in deel 4 bijlagen toegevoegd. Daar kunt u de interviews vinden die zijn afgenomen voor dit onderzoek, zit een dvd met het gesprek wat ik heb gehad met Marijke Rutten Saris met het bijbehorende RS- matrix, staat de begripsafbakening beschreven, wordt de urenverantwoording beschreven en het analyse proces wordt verder beeldend gepresenteerd.

Inhoudsopgave

Deel 1	6
Probleemstelling, hoofd- deelvragen, onderzoeksdesign	7
Probleemstelling	
Verantwoording vooronderzoek	
Hoofdvraag	
Deelvragen	
Sub- deelvragen voor vraag 1 t/m 4	
Doelstelling	
Onderzoeksdesign	
 Deel 2	 12
 1. Beeldend therapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.	 13
Samenvatting en conclusies	
 1.1 Welke beeldende methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?	
1.2 Op welke theorie is deze beeldend methode gebaseerd?	
1.3 Met welke doelen werken beeldend therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
1.4 Welke werkvormen werken de andere disciplines wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
1.5 Welke effecten worden er behaald bij de andere disciplines tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?	
 2. Muziektherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.	 20
Samenvatting en conclusies	
 2.1 Welke muziek methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?	
2.2 Waar is deze muziek methode op gebaseerd?	
2.3 Met welke doelen werken muziek therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
2.4 Welke werkvormen werken de muziek therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
2.5 Welke effecten worden er behaald bij de muziek therapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?	

3 Speltherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.	27
Samenvatting en conclusies	
3.1 Welke spel methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?	
3.2 wat zegt de theorie over deze spelvormen?	
3.3 Met welke doelen werken spel therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
3.4 Met welke werkvormen werken de spel therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
3.5 Welke effecten worden er behaald bij de spel therapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?	
4 Danstherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.	39
Samenvatting en conclusie	
4.1 Welke dans methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?	
4.2 Waar is deze dans methode op gebaseerd?	
4.3 Met welke doelen werken dans therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
4.4 Met welke werkvormen werken de dans therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?	
4.5 Welke effecten worden er behaald bij de dans therapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?	
5. Algemene ontwikkeling en mogelijkheden bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar	44
Samenvatting en conclusie	
5.1 Algemene ontwikkeling 0-3 maanden	
5.2 Algemene ontwikkeling 3-6 maanden	
5.3 Algemene ontwikkeling 6-9 maanden	
5.4 Algemene ontwikkeling 9- 12 maanden	
5.5 Algemene ontwikkeling 12-18 maanden	
Deel 3	57
De analyse	58
Koppeling naar dramatherapie; met de begrippen uit de analyse.	63
Eindconclusie	71

Aanbeveling; voor de beroepspraktijk	74
Discussie; over het onderzoek	75
Voorstel voor een praktijkproduct voortkomend uit het grote praktijkonderzoek	77
Het product	
De vorm	
De inhoud	
Waarom is het van belang	
Samenvatting	80
Nederlands	
Summary	81
Englisch	
Bronnenlijst	82
Deel 4	86
Bijlagen	87
Interviews	
Urenverantwoording	
RS- matrix	
gesprek met Marijke Rutten- Saris	
Begripsafbakening	
het analyse proces	
Eindnoten	105

Deel 1

Probleemstelling
Verantwoording vooronderzoek
Hoofd- deelvragen
doelstelling
Onderzoeksdesign

Probleemstelling, hoofd- deelvragen, onderzoeksdesign

Probleemstelling

ORO is een stichting voor mensen met een verstandelijke beperking. Binnen ORO werken ze met verschillende disciplines vaktherapeuten: speltherapeut, spel begeleidster, beeldend therapeut, muziektherapeut en een dramatherapeut. De dramatherapeut heeft in haar werk veel te maken met cliënten met een (ernstig maar ook een matig en licht) verstandelijke beperking die aansluiting nodig hebben op basaal niveau (een ontwikkelingsleeftijd van 0-1,5 jaar oud). Omdat het spelniveau zo basaal is, gebruikt ze veelal beeldende middelen voor deze doelgroep tijdens de therapie omdat ze het lastig vindt om dramatherapie methodisch in te zetten bij deze doelgroep.

Uit vooronderzoek blijkt dat er tijdens het basale niveau, bij de ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar sensomotorisch en sensopathisch spel is en dat imitatiespel een begin maakt in deze fase¹. Naar deze spelvormen in combinatie met de ontwikkelingsleeftijd is vooronderzoek gedaan m.b.t. de dramatherapie theorie. Daaruit kwam het volgende naar voren:

Jennings omschrijft deze periode als 'Embodiment'. Ze beschrijft dat de relatie tussen ouder en kind belangrijk is, door die relatie is het kind namelijk vanaf de geboorte 'gedramatiseerd'.². Opvallend hieraan is dat zij als technieken voornamelijk dans, beeldende- en spelmedia gebruikt op het basale niveau van de ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud. Jennings raadt de therapeut zelfs aan zich te trainen in de media dans en beweging wanneer je veel op Embodiment niveau werkt³. Zij zegt dat vroegere ervaringen via lichamelijke bewegingen en zintuigen tot uiting kunnen worden gebracht⁴. Interessant is dat Jennings beschrijft dat een kind zijn eerste Embodiment ervaringen al opdoet door de nabijheid van anderen, door gebruik te maken van mimiek, stem, gebaren en bewegingen van het hele lichaam⁵. Zij raadt daarom ook aan om op dit niveau in groepen te werken, zo is er meer interactie⁶. De termen die ze benoemt bij het opdoen van ervaringen zouden, mijns inziens, wel bij dramatherapie kunnen behoren. Waarom kiest ze dan toch voornamelijk de inzet van andere media?

Volgens Jennings maakt het dramaspel pas een start bij 'Projection'. Er wordt dan met verhalen gespeeld en het 'doen- alsof spel' maakt zijn begin. Hier is de therapeut 'samen met' de cliënt aan het spelen en is niet de 'regisseur'⁷. Dit doet de therapeut dan middels karakter, spel en interactie⁸.

Kortom kan er gezegd worden dat de dramatherapeut van ORO veel beeldende technieken inzet op het basale niveau en Jennings beeldende-, dans- en speltechnieken.

Notermans (2007) beschrijft in zijn artikel ook het belang (net als Jennings) van een ouder die veel invloed kan hebben op de ontwikkeling van het kind, want kijken naar een activiteit activeert hetzelfde neurale circuit als het actief handelen (Gibbs 2006). Hij benoemt hierbij dat de ouder het kind kan uitdagen en kan verleiden met woorden, klanken en handelingen. Imitatiespel heeft een functie bij het uitbreiden van expressiemogelijkheden en het leggen van een basis voor de mogelijkheden tot interpersoonlijk contact⁹. Naast het imitatiespel beschrijft Notermans (2007) ook wat over het basale spel voor het imitatiespel 'het sensomotorische spel', hij zegt namelijk dat sensomotorisch spel een belangrijke rol speelt in de ontwikkeling en integratie van de fysieke, teleologische en intentionele zelfbepaling¹⁰. Hier komt naar voren hoe belangrijk het basale niveau is bij cliënten voor hun verdere ontwikkeling. Dit betekent voor mij dat het erg zinvol is om aandacht te schenken aan hoe je dramatherapie methodisch in kunt zetten bij het basale ontwikkelingsniveau.

Johnson heeft de theorie van *Developmental transformations bedacht*: DvT is een proces van belichaming waarin waar mogelijk het lichaam in beweging wordt gehouden door geluid, beweging, gebaren of spraak. De vraag naar actie van het lichaam onthult de staat van onstoffelijkheid, waar vervolgens aan gewerkt kan worden. De deur naar belichaming wordt geopend.

Belichaming kent vier niveaus, hoewel men altijd in alle vier de niveaus functioneert, ervaren wij onze belichaming op verschillende manieren:

- Niveau 1: body as other
- Niveau 2: body as persona
- Niveau 3: body as desire
- Niveau 4: body as presence

Het 3^e en 4^e (body as desire en body as presence) niveau sluiten aan bij de ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud. Het gaat over het lichaam als bron van impulsen en sensaties en van lichamelijke gewaarwordingen. Ook gaat het over het lichaam in het 'hier en nu', waarbij de focus ligt op subtiele lichaamskenmerken (ademen, bewegen,) maar ook op de intieme nabijheid van anderen¹¹. Er wordt vanuit gegaan dat men altijd in alle vier de niveaus functioneert, helaas is er voor het 1^e en 2^e niveau, waar de therapieën mee worden begonnen, een hogere cognitie en dus ontwikkelingsleeftijd nodig dan van nul tot anderhalf jaar, er wordt namelijk gezegd dat je begint met het spelen van maatschappelijke stereotypes en kwesties die bij de cliënt te binnen schieten,¹² de cliënt wordt gevraagd om dramatisch spel te spelen¹³.

Uit vooronderzoek bleek dat er nog meer dramatheorieën ingaan op het basale niveau, zoals Jones.

Jones heeft het over het 'the dramatic body'. De 'body' helpt om de acteur zichzelf te laten ontdekken en het helpt hen bij het uitten van hun fictieve ideeën.¹⁴ Volgens Jones zijn de relatie tot het eigen lichaam, de kwaliteit van de communicatie en de fysieke relatie belangrijke aspecten in de behandeling. Het lichaam geeft vorm aan vele indrukken door stem- en ademgebruik, houding en gebaren, wijze van voortbewegen en spanning en tempo. In dramatherapie kunnen deze aspecten afzonderlijk worden benadrukt door oefening, focus of reflectie¹⁵. In deze theorie komt naar voren hoe belangrijk het basale (lichamelijke) spel is binnen de dramatherapie, maar hoe het methodisch in te zetten is bij een ontwikkelingsleeftijd van 0,1,5 jaar wordt niet concreter. Het lijkt, mijns inziens, meer een vorm die inzetbaar is bij een doelgroep met een hogere ontwikkelingsleeftijd. Dit omdat hij niets zegt over de basale ontwikkelingsleeftijd zelf, alleen dat het belangrijk is dat sommige cliënten met een hogere cognitie het nodig hebben terug te keren naar die fase. En doordat die cliënten dan al meer levenservaring hebben, zitten ze niet meer op het pure ontwikkelingsniveau van een nul tot anderhalf jarige.

Ondanks dat er in de dramatheorie het een en ander te vinden is over het basale niveau, blijkt het toch nog onvoldoende te zijn voor de geïnterviewde dramatherapeuten (zie bijlagen). Mijns inziens wordt er naar aanleiding van de theorie van Jennings, Johnson en Landy wel aandacht geschonken aan het basale niveau, de ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, en wordt het als belangrijk beschouwd. Maar hoe je drama methodisch in kan zetten binnen dramatherapie bij de basale ontwikkelingsleeftijd dat wordt niet duidelijk genoeg. De basale insteek zou wel aan kunnen sluiten bij het basale ontwikkelingsniveau maar de cognitieve mogelijkheden ,waar ook over gesproken wordt in de theorieën, passen niet bij het ontwikkelingsniveau. Het blijft dus onduidelijk hoe je nu met dit niveau kunt werken zonder dat je teveel cognitieve verwachtingen maakt.

Uit de interviews met dramatherapeuten kwam naar voren dat ze weinig tot niet met deze doelgroep werken omdat ze niet weten hoe ze het medium methodisch kunnen inzetten op dit basale niveau. Sommige weten niet of dramatherapie hiervoor wel ingezet kan worden. Anderen denken dat het wel kan, maar hoe dat moet blijft de vraag. Want is het dan nog wel dramatherapie? Waar ligt de grens tussen spel en drama? Een aantal geïnterviewden, kwam er achter vaker spel op dit basale niveau te gebruiken dan gedacht. Zij vonden dat meer kennis hierover nuttig zou zijn zodat ook zij bewuster methodes op dat basale niveau in kunnen gaan zetten. Verder wordt het door alle geïnterviewden als zinvol ervaren wanneer er meer kennis komt over hoe dramatherapie methodisch in te zetten is bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud. Dit omdat volgens hen de doelgroep die op dit ontwikkelingsniveau functioneert vaak wordt vergeten. Daarnaast zijn zij van mening dat het een goede aanvulling/ inspiratie kan zijn voor hun eigen therapieën. Het opent deuren voor het werken met andere doelgroepen. En dit laatste is ook wat onderzoek naar het inzetten van dramatherapie op de ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud tewerkstelt. Door het te onderzoeken wordt het werkveld van de dramatherapeut verbreed en zouden er dus meer werkplekken gecreëerd kunnen worden voor dramatherapeuten. Dit sluit tevens aan bij segment 3 'het werken aan professionaliteit en professionalisering'.

Kortom kan er gezegd worden dat er vanuit de praktijk behoefte is aan meer onderzoek over hoe het medium methodisch in te zetten is bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. En vanuit de vooronderzoek in de literatuur kan gezegd worden dat er in de theorie, veel meer bekend is bij andere media (beeldend, dans, muziek en spel) over het methodisch inzetten van hun medium, bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, dan bij het medium drama. Voordat er onderzoek gedaan kan worden in de praktijk moet er dus eerst onderzocht gaan worden wat de mogelijkheden zijn binnen dramatherapie op dit basale ontwikkelingsniveau. Het is dan goed om de andere disciplines hierbij te betrekken, want wat zetten zij methodisch in dat ook binnen dramatherapie vormgegeven kan worden bij deze doelgroep?

In bestaande dramatheorieën komt het basale niveau in ieder geval aan bod. Het wordt als iets belangrijks omschreven voor de verdere ontwikkeling en voor de basis van het dramaspel. Maar het wordt niet concreter hoe het methodisch is in te zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, het lijkt meer voor cliënten te zijn met een hoger ontwikkelingsniveau, een hogere cognitie, die aansluiting op basaler spel nodig hebben. Daarnaast ben ik zelf van mening, na alle informatie die ik in het vooronderzoek ben tegengekomen, dat het basale niveau nog teveel wordt onderschat bij cliënten. Het is een zeer belangrijke fase, waar veel belangrijke ontwikkelingen gaande zijn, het is mijns inziens dus erg goed dat hier aandacht aan geschonken gaat worden middels dit grote PO. Het zou een zeer zinvolle aanvulling kunnen zijn!

Verantwoording vooronderzoek

Tijdens mijn zoekproces naar theorie was het lastig geschikte theorie te vinden met betrekking tot dramatherapie en een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Vaak duidde de theorie niet op het medium drama maar op andere media (beeldend, muziek, spel en dans).

Omdat ik, door de veel verschillende theorie die ik vond, het onderwerp vanuit teveel verschillende perspectieven wilde benaderen, werd mijn vooronderzoek te breed. Op aanraden van mijn consulent heb ik me in het vooronderzoek daarom verder puur gericht op twee vraagstukken:

- 1) Wat is er binnen de dramatherapie theorie al geschreven over het werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?
- 2) Wat weten dramatherapeuten uit de praktijk hierover? Is het voor hen zinvol?

Ik heb me op deze twee onderwerpen gericht omdat het belangrijk was er achter te komen wat er al bestaat binnen dramatherapie op dit basale ontwikkelingsniveau. Het is goed om te weten zodat je niet al iets gaat onderzoeken wat al bestaat. Daarnaast wilde ik weten hoe dramatherapeuten hier in staan, welke kennis en ervaringen hebben zij op over het werken op dit basale ontwikkelingsniveau en wat vinden zij ervan als hier onderzoek naar gedaan gaat worden.

Middels literatuurstudie en de inhoudanalyse heb ik vraag 1 van het vooronderzoek beantwoord. Ik heb de tekst steeds herschreven (door te selecteren, groeperen e.d.) tot alleen de kern overbleef. De informatie die toen is overgebleven heb ik verwerkt in mijn probleemstelling om die te kunnen onderbouwen.

Middels interviews heb ik vraag 2 beantwoord. Dit heb ik gedaan via gestructureerde interviews via de mail en enkele face to face (een samenvattend verslag hiervan is te vinden in de bijlagen).

Hoofdvraag:

'Op welke manier kan een dramatherapeut dramatherapie methodisch inzetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar ?'

Deelvragen:

- 1) Welke beeldende methodes zet een beeldend therapeut in bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?
- 2) Welke muziek methodes zet een muziektherapeut in bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?
- 3) Welke spel methodes zet een speltherapeut in bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?
- 4) Welke dans methodes zet een danstherapeut in bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?
- 5) Wat zijn de mogelijkheden bij een algemene ontwikkeling van nul tot anderhalf jaar?
- 6) Welke aspecten van de andere media disciplines zijn bruikbaar voor het methodisch inzetten van dramatherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Sub- deelvragen voor vraag 1 t/m 4:

- 1) Welke beeldend/ muziek/ spel of dans methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?
- 2) Waar is deze beeldend/ muziek/ spel of dans methode op gebaseerd?
- 3) Met welke doelen werken beeldend/ muziek/ spel of dans therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?
- 4) Met welke werkvormen werken de beeldend/ muziek/ spel of dans therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

- 5) Welke effecten worden er behaald bij de beeldend/ muziek/ spel of dans therapeuten tijdens hun therapie bij cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Doelstelling

Het doelen voor dit onderzoek zijn:

- Onderzoeken of dramatherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar mogelijk is.
- Onderzoeken, wanneer het mogelijk is, wat een dramatherapeut dan kan inzetten in de therapie, waar hij zich op moet richten.

Onderzoeksdesign

Dit grote PO is een inventariserend onderzoek. Dit omdat er gekeken wordt naar methodes waar andere disciplines mee werken bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud. Daarna wordt er gekeken wat daarvan dramatherapeutisch inzetbaar is bij dramatherapie. Het wordt vergeleken en aan elkaar gekoppeld.

Voor dit onderzoek maak ik gebruik van literatuurstudie om de deelvragen te beantwoorden. Hiervoor gebruik ik een kwalitatieve methode om de data te analyseren; namelijk de inhoudsanalyse, waar je selecteert, parafraseert, synthetiseert (samenvoegt) en analyseert¹⁶

Ik selecteer boeken en belangrijke teksten en beantwoord de deelvragen geparafraseerd. Om goed te kunnen synthetiseren en analyseren maak ik ook gebruik van de tekstanalyse. Bij de tekstanalyse lees je de tekst een aantal malen aandachtig door, daarna selecteer je alle relevante informatie m.b.t. de sub- deelvraag. Vervolgens verdeel je de tekst op in relevante fragmenten; je gaat het uiteenrafelen. Nu kun je de indeling gaan groeperen waaruit begrippen voortkomen die in 1 of meer woorden samengevat kunnen worden 'open coderen', dit proces herhaal ik meerdere keren zodat het kwalitatief blijft¹⁷. De begrippen die zijn overgebleven worden middels schema's overzichtelijk gemaakt, daarna worden deze begrippen gebruikt om samen te voegen, te koppelen aan, dramatherapie theorieën en methodes. Nadat dit is gedaan kan er een conclusie worden getrokken en kan de hoofdvraag worden beantwoord. Naar aanleiding van het hele proces wat dan doorlopen is m.b.t. dit onderzoek worden er aanbevelingen, discussiepunten en een voorstel voor een praktijkproduct gegeven.

Deel 2

Werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar onderzocht bij:

Beeldendetherapie

Muziektherapie

Speltherapie

Danstherapie.

De algemene ontwikkeling van een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

1. Beeldend therapie

bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Samenvatting en conclusies

In de beeldend therapie springt vooral de EBL methode van Dr. Marijke Rutten Saris eruit. Deze methode wordt toegepast bij mensen met een stoornis in de ontwikkeling. Bij deze methode wordt vooral gekeken naar interactiestructuren, lichaamstaal en specifiek naar motorische patronen in het wederkerig bewegen. EBL is een interactieve methode waarin het "doen" centraal staat.

EBL is gebaseerd op Stern's theorie over de ontwikkeling van het zelf (1985). Uitstraling (Rutten-Saris, 1990) - de Nederlandse vertaling van het begrip vitality affect (Stern, 1985)- , ritme, ritmisch geheel, Beweging, Bewegen, Meebewogen-zijn en Meebewegen zijn hierbij de kern begrippen. De doelen waar EBL mee werkt geeft aanknopingspunten tot het verwerven van nieuwe sociale, emotionele, cognitieve en andere gewenste vaardigheden. Ook krijgt de cliënt de beschikking over een zo volledig mogelijke set van Interactie- structuren.

EBL maakt gebruik van 5 samenspel vormen, Laag A 'afstemming' en Laag B 'Beurtwisseling' sluiten aan bij het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar aan. Bij de behandel- methode EBL fungeert de bewegingstaal van een cliënt als vertrekpunt voor de interventies. De EBL-therapeut werkt met wat er is, namelijk de bewegingstaal van de cliënt. De cliënt doet altijd iets, minstens ademen (Rutten-Saris, 2003). De interactie tussen de cliënt, de therapeut en het therapeutisch proces ontwikkelt zich, binnen elk van de vijf Lagen van Interactie, van een meer sensorisch en lichaamsgeoriënteerd proces naar een meer conceptueel-symbolisch proces (Evans & Rutten-Saris, 1998). Tijdens het therapeutisch proces echter, moet de therapeut gevoelig zijn voor elke Uitstraling, elk Ritme en elk Bewegen van de cliënt. Door Mee-te-bewegen met de bewegingstaal van de cliënt, wordt namelijk afgestemd op de Interactiestructuren van de cliënt, ofwel op zijn of haar neurologische structuren uit de alle vroegste kindertijd (stern 19845, Rutten Saris 1990, Dornes 1994), die het hele verdere leven aanwezig blijven. Als een Fase zich voldoende heeft ontwikkeld tot Laag, dan heeft dit positieve consequenties voor alle latere Fases en Lagen. Als een Interactiestructuur onvoldoende ontwikkeld is ontstaan problemen in alle latere Fases en Lagen (de RS matrix met een overzicht hiervan is in de bijlagen opgenomen).

1.1) Welke beeldende methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?

Voordat ik kom bij een beeldend methode gaan ik eerst in op de ontwikkeling van het tekenen:

Het vermogen om te tekenen is aangeboren. Alle 0-5 jarigen over de hele wereld en van vele tijden, vertonen structureel dezelfde krabbels. Het onderzoek naar kindertekeningen begint meestal met kinderen vanaf 18 maanden, die gericht een potlood kunnen pakken om iets te tekenen. Alles wat voor 18 maanden getekend is, wordt verder als 'krabbel' afgedaan. Het tekenen, net zoals het Bewegen van Dr. Marijke Rutten Saris, ontwikkelt zich al vanaf de 1^e maand in fasen van spontane onwillekeurige- tot doelgerichte bewegingen¹⁸.

Deze visie komt van Dr. Marijke Rutten Saris, zij heeft de, wetenschappelijk onderbouwde, methode EBL ontwikkeld: EBL- emergency body language (voorheen SLT) is een methode die toegepast wordt bij cliënten met een ontwikkelingsstoornis.¹⁹ EBL is een methodiek die is voortgekomen uit ruim 30 jaar internationaal praktijkonderzoek naar spontane lichaamstaal in multiculturele kinderopvang en beeldende therapie in diverse situaties.

Volgens Rutten- Saris is de ontwikkeling van Bewegen en Beweging tot punten, lijnen, kleuren, vlakken, klanken en vormen is als een kunstzinnige kracht altijd in de cliënt aanwezig. Dit is zichtbaar in alle vaardigheden en concepten die hij verwerft. Ritme is daarin de meest basale structurele kracht. Door in een gezamenlijk ritme te ademen, kan zijn Bewegen in een ritme gestabiliseerd, vergroot, ontspannen en gevarieerd worden. Dit zijn tevens grote stappen in zijn beeldende ontwikkeling²⁰.

In het onderzoek naar de ontwikkeling en communicatie tussen ouders/verzorgers en kinderen tussen (0 en 5 jaar) heeft Rutten-Saris specifiek gekeken naar lichaamstaal, en specifiek naar motorische patronen in het wederkerig bewegen. Deze bewegingspatronen blijken over de hele wereld overeenkomsten te vertonen. EBL beschrijft de ontwikkeling van de Interactiestructuren aan de hand van 5 fasen gekoppeld aan vijf opeenvolgende leeftijdsintervallen in de eerst vijf levensjaren van een mens. De leeftijdsinterval verwijst naar de periode waarin de ontwikkeling van de Interactie-structuren aan het ontstaan is. Wanneer deze ontwikkeling voltooid is, noemen we hem een Laag. De Interactie-structuren binnen EBL zijn als volgt benoemd:

Laag A Afstemming (0 tot 1 jaar)

Laag B Beurtwisseling (1 tot 2 jaar)

Laag C Uitwisseling (2 tot 3 jaar)

Laag D Speldialoog (3 tot 4 jaar)

Laag E Taak / thema (4 tot 5 jaar)

De methode EBL richt zich op het laten ontstaan, ontwikkelen, herstellen en verbeteren van Interactiestructuren²¹. Laag A en B zijn worden hier iets specifiekier beschreven omdat zij aansluiten bij de basale ontwikkelingsfase waar het hier omgaat:

Laag A:

De pasgeborene heeft het vermogen (de impliciete interactie- structuur) om vanzelf in iemand ritme te komen met soepele Pauzes en dus zonder het eigen ritme helemaal te verliezen. Hierdoor ontstaat er tijdens het Afstemmen telkens een unieke gezamenlijke ritmische structuur²².

Laag B:

De baby heeft het vermogen (de impliciete interactie- structuur) om in de interactie met de ander na elkaar hetzelfde te doen, met soepele Pauzes, en dat na elkaar te handelen. Beide partners nemen daar om de beurt het initiatief in. Ze proberen allebei verschillende Bewegingen met elkaar uit. Hun Bewegen wordt steeds actiever en intenser. Succesvol Bewegen – dat wil zeggen een Beweging dat de aandacht van de ander trekt en vasthoudt- wordt door de baby heel vaak herhaald, terwijl wat niet succesvol is in onbruik raakt²³.

1.2) Op welke theorie is deze beeldend methode gebaseerd?

De methode Emergency Body Language is gebaseerd op Stern's theorie over de ontwikkeling van het 'zelf' (1985). Stern vraagt zich af hoe een kind zichzelf ervaart. Een verzwakt, aangetast of beperkt 'zelf', zo beweert Stern, verstoort het sociaal functioneren en kan daarmee leiden tot grote sociale tekorten en krankzinnigheid. Dr. Marijke Rutten- Saris heeft, voortbouwend op de theorie van Stern (1985), de methode, vanuit haar ervaringen met beeldende creatieve therapie en jarenlang praktijkonderzoek naar non- verbale communicatie tussen opvoeders en kinderen tussen 0-5 jaar, ontwikkelt.

Daniel Stern is een bekende psychoanalytici, die zich vooral gespecialiseerd heeft in onderzoeken over de ontwikkeling van zuigelingen²⁴. Volgens Stern is er niet sprake van een vroege fase waarin het kind versmelt met de omgeving, noch van een 'leeg' ego, maar voelt het kind vanaf de geboorte actief contact met de omgeving²⁵.

Uitstraling (Dr. Rutten- Saris, 1990) is de Nederlandse vertaling van het begrip Vitality affect (Stern, 1985) met dien verstande dat Uitstraling meer omvat dan vitality effect. Een vitality affect is inherent aan het gedrag van mensen (Stern, 1985). Elke verandering in een fysieke situatie zorgt voor een gewaarwording van een vitality affect. Uitstraling is echter, naast dat het inherent is aan elk gedrag, ook verbonden aan alle andere ontmoetingen met de wereld. Dat betekent dat naast het gedrag van mensen, ook dieren, dingen en situaties Uitstraling hebben. Een verandering van Uitstraling vertelt iets over een verandering in bijvoorbeeld motivatie, spanning, urgentie, etc. Net als Stern (1985) omschrijft Rutten- Saris (1990) de Uitstraling van iets of iemand in dynamische of kinetische uitdrukkingen zoals stralen, ploffen, vervagen, drijven, flitsen, klotsen, vloeien, verhelderen, verzwaren. De gemene delen van een verzameling; van de verschillende Uitstralings- geheel. Door alle bewegingen samen te vatten in een beeld, kan er bijvoorbeeld worden gesproken van een 'rustig' of een 'druk' of een 'vriendelijk; kind. Bij Naglans is er sprake van de overdracht van de Uitstraling van mensen op objecten of voorwerpen. De interesse van een kind voor een voorwerp neemt toe als het voorwerp zo door iemand wordt gemanipuleerd, dat het menselijke trekjes krijgt (bewegen en praten). Het object is dan doortrokken met acties, bewegingen, vitality affects en andere eigenschappen van mensen (Stern, 1985). Het kind zal verder met het voorwerp spelen en het onderzoeken, zo lang het de naglans heeft van de verpersoonlijking (Rutten, Saris, 1990)²⁶.

Ritme speelt zich af in de tijd. Tijd ordent, structureert en organiseert nabijheid en afstand. Daarmee organiseert tijd, en dus ook Ritme, iemands fysieke en emotionele ruimte (Rutten –Saris, 2003). Ritme is een van de abstracte a- modale kwaliteiten waarmee perceptuele ervaringen, zoals bijvoorbeeld Uitstraling, kunnen worden ervaren. Ritme is lijfelijk waarneembaar via spanning, ontspanning, rust, activiteit, pauze, etc. (Rutten- Saris, 1990). Het meest herkenbaar is dat bij spraakritmes. Het horen van iemand die stottert kan een nare lichamelijke reactie veroorzaken en leiden tot irritatie, gejaagdheid, spanning, angst of onzekerheid. Het ritme van de stotteraar is niet (meer) het eigen ritme. Dit veroorzaakt een fysieke onaangename ervaring welke, meestal totaal onbewust, de communicatie verstoort (Rutten- Saris, 1990). Een Ritmisch –geheel ontstaat wanneer de taal en de beweging van alle verschillende onderdelen van het hele lichaam samengaan (Rutten- Saris, 1990). Stern (1985) noemt dit 'samenhang in ritme'. Alle voordurende en simultaan uitgevoerde bewegingen en perceptuele stimuli van een geheel vergt concentratie en kost energie (probeer tegelijkertijd op je buik te slaan, over je hoofd

te wrijven en te tellen). Het ervaren van samenhang in ritme, ofwel een Ritmisch- geheel, draagt bij aan de ontwikkeling van een Gewaarzijn van een Geheel- zelf (Stern, 1985)²⁷.

Een beweging is iedere aantoonbare (zichtbare, hoorbaar, tastbaar, ruikbaar) verandering in een concrete bestaande situatie (Rutten- Saris & Heijligers, 2003). Bijvoorbeeld een verandering van spiertonus, hartritme, lichtval, windsterkte, kleuring, klank en lucht. Beweging is het feitelijke motorische gedrag (Rutten-Saris & Heijligers, 2003). Bij Meebewogen- zijn en Meebewegen ligt de nadruk op beweging. Meebewogen zijn is fysiek reageren. Meebewegen is fysiek handelen. Er wordt respectievelijk passief en actief meegegaan in iemands ritme en richting. Het ontstaat uit een vegetatieve prikkel waarbij beweging wordt opgeroepen door beweging, ritme wordt opgeroepen door ritme, emotie wordt opgeroepen door emotie. Hierbij geldt het , al eerder in de natuurkunde door Huyghens, vastgestelde principe dat kloppende en bewegende objecten de neiging hebben om op elkaar af te stemmen en in elkaars ritme te komen (Rutten- Saris & Heijligers, 2003).

Meebewegen en Meebewogen- zijn worden vaak vergeleken met spiegelen. Het verschil is echter dat bij spiegelen de nadruk ligt op het moment en ontstaat vanuit concentratie, vanuit het hoofd. Iemands mimiek en/ of houding is exact het spiegelbeeld van de ander op exact hetzelfde moment. Het is actief en doelbewust en daardoor meestal frontaal. Meebewegen en Meebewogen- zijn ontstaan vanuit het lichaam (Rutten- Saris, 1990). Als een kind het Meebewogen- zijn of Meebewegen van een ander ervaart, doet het de ervaring op dat het invloed heeft op de ander, dat het bestaat en dat het gehoord en gezien wordt. Daarmee wordt het Meebewogen- zijn van het kind versterkt (Rutten, Saris. 1990)²⁸.

1.3) Met welke doelen werken beeldend therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

De methode Emerging Body Language (EBL) kan ingezet worden om o.a. ongewenst, chaotisch, druk of teruggetrokken gedrag te veranderen. De methode is wetenschappelijk onderbouwd. EBL geeft aanknopingspunten tot het verwerven van nieuwe sociale, emotionele, cognitieve en andere gewenste vaardigheden²⁹. De interventies van de EBL- methode functioneren als de voedende aspecten in beeldende therapie met als doel een competente cliënt³⁰. Bij EBL is emoties ervaren geen doel zelf, wel het leren hanteren ervan³¹.

Het eerste concrete behandeldoel van op EBL gebaseerde beeldende therapie is het laten ontstaan van een therapeutische alliantie van een Eigen beeldende stijl. Het daaruit voorkomende behandeldoel is dat de cliënt de beschikking krijgt over een zo volledig mogelijke set van Interactie- structuren. Dat zijn impliciete neurologische structuren uit de alle vroegste kindertijd (stern 19845, Rutten Saris 1990, Dornes 1994), die het hele verdere leven aanwezig blijven. Ze reguleren de interactie met zichzelf, een ander en iets anders (het andere). Ze worden zichtbaar via de kenmerken van de interactie- structuren³².

De beeldend therapie stelt zich algemeen de volgende doelen m.b.t. het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar:

- Stimuleren van de ego ontwikkeling (frustratietolerantie verhogen, verbeteren van impulscontrole, verbeteren van de realiteitstoetsing, meer evenwichtige afweer stimuleren)
- Werken aan een positiever (zelf)gevoel

- Verkrijgen van inzicht in de belevingswereld van het kind
- Het kind in contact brengen met zijn gevoelswereld
- Expressiemogelijkheden voor gevoelens en behoeften vergroten
- Greep leren krijgen op zowel de interne als de externe wereld
- Verwerken van emotionele of traumatische gebeurtenissen³⁸.

1.4) Welke werkvormen werken de andere disciplines wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

EBL is een interactieve methode waarin het “doen” centraal staat. Er is veel aandacht voor tekenen, schilderen, muziek, sport, enzovoorts³⁴. Om Interactiestructuren alsnog te laten ontstaan maakt EBL gebruik van vijf Samenspelvormen. Voor iedere fase is specifiek aangegeven volgens welk patroon de interactie tussen de cliënt en therapeut verloopt (zijn bijlagen ; rs matrix). Het Samenspel begint met een klank of bewegingsvorm, een zintuig of lichaamsdeel. Dit ontstaat met een duidelijke – het liefst terugkerende – Beweging van de cliënt. De therapeut stemt af op de Beweging en het Ritme van de cliënt en van zichzelf. Zo wordt het Samenspel effectief. Een therapeut kan afstemmen door kort Meebewegen met de cliënt en af en toe Ritmisch te pauzeren. Afstemming is belangrijk, want hierdoor wordt de cliënt zichzelf Gewaar. Door Gewaar-zijn kunnen nieuwe impliciete neurologische structuren ontstaan. Afstemming ontstaat dan ook in andere situaties.

Hier onder de beschrijvingen van de werkwijze van de beeldend therapeute in de lagen van het RS matrix die aansluiten bij een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar:

Laag A: Afstemmen en Bewegen

Als het therapeutisch proces is gericht op het ontwikkelen van de eerste Interactiestructuur Afstemmen is het doel dat de cliënt leert om, vanuit zichzelf, zonder het eigen Ritme te verliezen, in een gezamenlijk Ritme, hetzelfde te doen na elkaar, met ritmische Pauzes. De vier belangrijke aspecten hierin zijn ‘zichzelf’, ‘Ritme’, ‘hetzelfde doen na elkaar’ en ‘ritmische Pauzes’. ‘Zichzelf’ verwijst naar de door Rutten-Saris (1990) zo genoemde Voelsprietten die iedereen direct vanaf de geboorte bezit. Met deze Voelsprietten kan een mens de wereld aftasten en beweging beleven (Rutten-Saris, 1990). Stern (1985) noemt in dit kader het proces van a-modale perceptie en het constructivistisch proces waarmee alle perceptuele ervaringen kunnen worden verwerkt. Het ‘Ritme’ verwijst naar de beweging, de hartslag en de ademhaling van de cliënt en de therapeut. Ritme is lijfelijk waarneembaar. ‘Hetzelfde doen na elkaar’ komt tot stand door het ontwikkelingsproces van Meebewogen-zijn naar Meebewegen. ‘Ritmische Pauzes’ worden ingezet door acties te beginnen, te beëindigen en te pauzeren tussendoor. Rust of Pauze geeft ruimte om ervaringen te verwerken. Een therapeutische interventie in de Interactiestructuur Afstemmen bestaat dan uit het afstemmen op het concreet waarneembare gedrag van de cliënt, in elkaars ritme komen en een actie beginnen, eindigen en Pauzeren. De therapeut zal imiteren en actief Beurtwisselen, voorspelbaar spel creëren, reageren en laten reageren en de overgang begeleiden van zomaar bewegen naar intentioneel bewegen³⁵.

In laag A is de beeldend therapeut totaal onmisbaar voor het zich veilig kunnen voelen van de cliënt. Zij kan hem laten merken dat ze er voor hem is, door zich enerzijds niet op te dringen en anderzijds ‘iets’, in haar bewegen, in materiaal en gereedschap, aan te bieden. De essentie van een aanbod is dat het aan de cliënt is om het aan te nemen of af te wijzen. Het zijn allebei goede reacties voor een therapeutisch proces. Door met een paar meter afstand tussen haar en de cliënt te beginnen, geeft ze zichzelf en de cliënt letterlijk ruimte en

daarmee de tijd om tot gezamenlijke Afstemming te komen. In het begin is het al mooi als ze als een 'meubel' in de ruimte van de cliënt mag zijn. Door zich letterlijk heel even net zo te Bewegen als de cliënt en vervolgens weer een eigen beweging te maken, begint ze de cliënt op te vallen. Haar timing wordt precies en effectief door in het ademhalingsritme van de cliënt te ademen en tegelijk van binnen de structuur van dat ritme te 'zingen'. Er ontstaat zo een 'samen', 'een ik en jij' en een 'iets'³⁶.

Het Meebewegen van de beeldend therapeut met de cliënt resulteert in dezelfde fysieke sensaties. Ze worden in elkaars ritme opgevangen. Ze worden Bewogen- door en Bewegen- mee met elementen van elkaars gedrag. De cliënt verwerft daardoor impliciete structuren van Afstemmen met beginnen, doorgaan en ophouden in interacties³⁷.

Laag B: Beurtwisselen

De totale fysieke inzet van de beeldend therapeute is nodig om hem een kans te geven zich te laten gaan, en zijn en haar bewegingen actief te herhalen. De intensiteit is meestal eerst hard, luid en snel en wordt pas veel later ook intens teder, zacht en stil. Na verloop van tijd gaat de cliënt uit zichzelf 'iets' van de therapeut herhalen, Pauzeren en Beurtwisselen³⁸.

De cliënt en de beeldend therapeut Bewegen om de beurt mee met 1 element van elkaars gedrag, binnen de Afstemming. De cliënt verwerft daardoor vaste structuren over 'body's'; typerende verschillen tussen zijn eigen lichaam en dat van anderen, van objecten en van situaties. Dit stelt hem in staat om Mee- te- bewegen; zijn eigen bewegingen te relateren aan die van anderen, van objecten en van situaties³⁹.

Interventie

Bij de behandelmethode EBL fungeert de bewegingstaal van een cliënt als vertrekpunt voor de interventies. De EBL-therapeut werkt met wat er is, namelijk de bewegingstaal van de cliënt. De cliënt doet altijd iets, minstens ademen (Rutten-Saris, 2003). De interactie tussen de cliënt, de therapeut en het therapeutisch proces ontwikkelt zich, binnen elk van de vijf Lagen van Interactie, van een meer sensorisch en lichaamsgeoriënteerd proces naar een meer conceptueel-symbolisch proces (Evans & Rutten-Saris, 1998). Formeel kan met behulp van de EBL-gedragselementenlijst (Rutten-Saris & Heijligers, 2003) worden vastgesteld over welke gedragselementen de cliënt reeds beschikt (standaard of afgeleid) en op welke Laag van Interactie de therapie kan worden ingezet. Tijdens het therapeutisch proces echter, moet de therapeut gevoelig zijn voor elke Uitstraling, elk Ritme en elk Bewegen van de cliënt. Door Mee-te-bewegen met de bewegingstaal van de cliënt, wordt namelijk afgestemd op de Interactiestructuren van de cliënt, ofwel op zijn of haar neurologische interne werkmodel. Pas vanuit Afstemming op het intern werkmodel (op wat bekend is en vertrouwd voelt) kan de cliënt nieuwe gedragselementen verbinden aan het reeds bestaande neurologische werkmodel. De therapeut kan vanuit het Meebewegen gedragselementen versterkt inzetten en toevoegen. De cliënt wordt zich zo gewaar van zijn eigen inzet, beweging en ritme. Voortkomend uit eigen concrete bewegingen, ontstaan nieuwe verinnerlijkte gedragselementen die van de cliënt zelf zijn (Heijligers, 2003)⁴⁰.

1.5) Welke effecten worden er behaald bij de andere disciplines tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Interactiestructuren spelen een belangrijke rol bij hoe we in ons leven functioneren. Als een Fase zich voldoende heeft ontwikkeld tot Laag, dan heeft dit positieve consequenties voor alle latere Fases en Lagen. Als een Interactiestructuur onvoldoende ontwikkeld is ontstaan problemen in alle latere Fases en Lagen. EBL biedt vervolgens interventies die ingezet kunnen worden om deze Interactiestructuren (alsnog) te voeden en te verfijnen.

Het effect van EBL op de beeldend therapeute zelf is dat ze vaardig wordt in het omgaan met nieuwe en onverwachte situaties in haar sessies, zodat haar cliënten zich o.a. veiliger, vrolijker, bozer, erotischer en verdrietiger durven voelen. Ook wordt ze vaardiger in het hanteren van Lichaamstaal in de relatie met haar cliënt⁴¹.

2. Muziektherapie

bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Samenvatting en conclusies

Buiten dat muziek in het algemeen al communicatie op basaal niveau mogelijk maakt. Zijn er in de muziektherapie theorie drie bekende methodes naar voren gekomen die inzetbaar zijn bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar; basale stimulatie, de Nordoff- Robbinsmethode en de Orff muziektherapie.

Muziektherapie in het algemeen laat zich veel beïnvloeden door Stern. Stern heeft aangetoond dat de vitality affects van denken, voelen en handelen gekenmerkt zijn door muzikale parameters. De mens denkt, voelt en handelt in een bepaald tempo, met ene bepaald ritme, een bepaalde dynamiek, vorm. Het gaat hier dus niet alleen om gevoelens en emoties, die ook gekenmerkt zijn door deze parameters, maar ook om de manier waarop de mens denkt: snel, langzaam, chaotisch, gestructureerd, en hoe hij handelt: impulsief, doordacht, planmatig. In muziektherapie kan in de relatie tussen cliënt en therapeut via de muziek de preverbale ontwikkelingsfase gereconstrueerd worden. Muziek maken om fysieke reactie te bewerkstellingen. De therapeut zingt en beweegt, gebruikt jabbertalk en improvisatie. Niet alleen muziekinstrumenten maar allerlei materialen worden ingezet voor zintuigstimulering. Er ontstaan een wisselwerking tussen cliënt en therapeut, de therapeut interpreteert en reageert daarop.

Basale stimulatie richt zich op herhaalde prikkelingen. De cliënt ervaart, voelt en wordt gewaar van zijn eigen lichaam. Het fysieke- lichaam is dan ook de enigste voorwaarden voor deze methode. De therapeut stemt af, is invoelend, observeert, interpreteert signalen en handelt daarna. Muzikale en niet muzikale middelen worden hierbij gebruikt, er is een balans tussen ontspanning en inspanning bij de cliënt. Er wordt zo gewerkt aan lichamelijk zelfwaardering waardoor contact en handelingen in het hier en nu mogelijk wordt gemaakt.

De rationale van de Nordoff- Robbins methode is dat muziek een intrinsiek deel van de mens is. Zij zijn ervan overtuigd dat iedereen kan reageren op muziek. Muziek als therapie kan de communicatie bevorderen en een ontwikkelingsproces stimuleren. De therapeut maakt vaak gebruik van de piano, zijn stem en muziekinstrumenten. Zo ontstaat er muziekimprovisatie, waarbij contact wordt opgebouwd en er interactie ontstaat. Binnen de interactie zet de therapeut imitatie in om zo nieuw gedrag bij de cliënt te initiëren. Door interactie leert de cliënt.

Orff sluit aan bij de basisprincipes van de humanistische psychologie. Cliënten beleven succes van hun eigen activiteiten, ze leren zichzelf op hun eigen ontwikkelingsniveau uit te drukken en nieuwe mogelijkheden van interactie en communicatie te ontwikkelen. Ze werken met geluid en bewegingen die samenwerken in een stimulerend spel. De therapeut probeert door aan de sluiten bij het ontwikkelingsniveau van de cliënt, de cliënt nieuwe handelingen aan te leren. Je werkt met de cliënt aan zelfexpressie en de ontwikkeling van sociale competenties.

2.1) Welke muziek methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?

Het is lastig om 1 methode te vinden die ingaat op de basale ontwikkelingsleeftijd omdat muziek in het algemeen al communicatie op basaal niveau mogelijk maakt⁴.

Drie muziektherapeutische methoden die worden toegepast bij het werken met mensen om een basaal ontwikkelingsniveau zijn:

- 'muziektherapie en basale stimulatie', waarin wordt beschreven hoe muziektherapeuten principes uit de basale stimulatie (Frohlich, 1995) binnen hun methode toepassen. Zo kunnen zij aansluiten bij het belevingsniveau van hun cliënten. De beschrijving van deze benaderingswijze is mede gebaseerd op een onderzoek, waar acht muziektherapeuten aan deelnamen (Koene, 2005)
- De Nordoff- Robbinsmethode, de bekende muziektherapeutische benadering waarbinnen improvisatie een belangrijke rol speelt.
- De orff- muziektherapie, ontworpen door Getrud Orff en jaren succesvol toegepast in een speciale kinderkliniek in Duitsland. Muziek wordt daarbij als 'mousike' in de breedste zin toegepast in de behandeling van kinderen met een ontwikkelingsachterstand⁴.

2.2) Waar is deze muziek methode op gebaseerd?

1. Basale stimulatie achtergrond:

Andreas Fröhlich ontwikkelde vanaf 1975 de theorie van Basale Stimulatie. Medische, paramedische en pedagogische benaderingen integreerde hij tot één systematische benaderingsmethode die de deur openzet naar mogelijke ontwikkeling. Andreas Fröhlich was eerst als orthopedagoog werkzaam in een dagcentrum voor meervoudig motorisch gehandicapte kinderen te Landstuhl (Duitsland). Sinds 1989 is hij professor van de leerstoel "orthopedagogiek", sectie mentaal gehandicapten, aan de universiteit Koblenz – Landau (Duitsland). Geleidelijk aan groeide rond Fröhlich een team medewerkers of "Multiplikatoren". Samen toetsen zij de theorie aan concrete ervaringen in hun werkomgeving. Zij ontwikkelen deze theorie verder, leggen nieuwe accenten en dragen bij tot een steeds ruimere geografische verspreiding en integratie van deze benaderingsmethode. Zij richten werk-, stuur- en intervisiegroepen op. Studie- en trainingsdagen zorgen ervoor dat B.S. steeds meer de kwaliteit van de zorgverlening verhoogt. Persoonlijk contact met Fröhlich heeft getoond hoe hij zelf blijft zoeken naar de fundamentele kern van B.S.. Hij doet dit met een grote luistervaardigheid en invoelvermogen voor ervaringen waarin medewerkers hem laten delen. In de evolutie van B.S. zien we hoe de begeleider door ervaring steeds beter de kunst verstaat om op de achtergrond te blijven en, steeds gevoeliger voor de signalen en de lichaamstaal van de "gehandicapte" bewoner, hem kansen geeft om op zijn eigen volwaardige manier op het voorplan te treden⁴.

2. Muziektherapie gebaseerd op de Nordhoff- Robbinsmethode is ontwikkeld vanuit het pionierswerk van Paul Nordoff en CLive Robbins in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw (Nordoff- Robbins, 1980,1995,2004; Aigen, 1998). De methode is gebaseerd op de overtuiging dat iedereen kan reageren op muziek, ondanks een ziekte of een handicap. De unieke kwaliteiten van muziek als therapie kan de communicatie bevorderen en een ontwikkelingsproces stimuleren. Volgens Nordoff- Robbinsmethode is muziektherapie een creatieve therapievorm die gebruikmaakt van muzikale improvisaties om zo een therapeutische relatie op te bouwen. De

rationale van de Nordoff- Robbins muziektherapie is dat muziek een intrinsiek deel van de mens is. Puls en ritme zijn terug te vinden in onze hartslag, onze ademhaling en onze bewegingen. Melodie wordt gevormd door ons lachen, huilen, schreeuwen en zingen. Het gehele scala van onze emoties wordt teruggevonden in de ritmes en harmonieën van verschillende muziekstijlen. Deze connecties blijven bestaan ondanks een ziekte of handicap en zijn niet afhankelijk van een muzikale training of achtergrond.

3. Orff muziektherapie

Dit is een actieve vorm van muziektherapie, ook voor patiënten met ernstige meervoudige handicaps. Zij is 'childcentered' en sluit aan bij de basisprincipes uit de humanistische psychologie. Er wordt rekening gehouden met de cognitieve, motorische, auditieve, visuele, sociale en emotionele ontwikkeling en de persoonlijkheidsontwikkeling.

4. Muziektherapie op basaal niveau

De ontwikkelingspsychologie van Stern (1985, 1994, 1995, 2004) wordt door veel muziektherapeuten gebruikt als fundament voor de muziektherapie. Stern spreekt over 'vitality affects': globale dynamische processen die ten grondslag liggen aan psychische processen. Moeder en baby nemen door geluid en gebaar waar welke psychische processen in de ander zich afspelen. Stern heeft aangetoond dat de vitality affects van denken, voelen en handelen gekenmerkt zijn door muzikale parameters. De mens denkt, voelt en handelt in een bepaald tempo, met ene bepaald ritme, een bepaalde dynamiek, vorm. Het gaat hier dus niet alleen om gevoelens en emoties, die ook gekenmerkt zijn door deze parameters, maar ook om de manier waarop de mens denkt: snel, langzaam, chaotisch, gestructureerd, en hoe hij handelt: impulsief, doordacht, planmatig. Ons voelen, denken en handelen is een samenspel van de parameters die we in de muziek terugvinden. Daardoor is het mogelijk het denken, voelen en handelen in de muziek te laten weerklinken. Muziek brengt de vitality affects tot klank. Als de mens zijn muzikale vormgeving verandert, verandert zijn denken, voelen en handelen. Muzikale parameters maken de interactie tussen baby en ouder mogelijk, zodat de innerlijke ervaringen van beiden, zonder woorden, visueel en akoestisch kenbaar wordt en de ander deze kan navoelen. Veel non- verbale communicatie tussen volwassenen speelt zich op hetzelfde vlak af. Ook al nemen bij het ouder worden de taalsymbolen de uitdrukking van de communicatie en beleving over, het neemt niet weg dat voelen, denken en handelen gekenmerkt blijven door het samenspel van de 'muzikale parameters'.

Aangezien het jonge kind wel reageert op de muzikale elementen van het gesproken woord, zoals toonhoogte, tempo, volume, frasering, ritmiek, melodie en intonatie, wordt ervan uitgegaan dat muziektherapie juist wel kan helpen. De muziek wordt dan ingezet als preverbaal medium. De ontwikkelingspsychologie van Stern (1985) helpt om het fenomeen van de muziek als preverbaal medium te begrijpen. Stern heeft laten zien dat zelfs zeer jonge baby's over de vaardigheid beschikken om vitality affects te ervaren en te begrijpen. Het kind pakt niet de betekenis van een uiting op, maar de gevoelskwaliteit ervan. Een gevoelskwaliteit is iets anders dan een emotie. Het is een dynamisch begrip. Gevoelskwaliteiten zijn bijvoorbeeld 'vluchtig', 'explosief', 'aanzwellend', en 'uitdovend'. Al deze gevoelskwaliteiten worden door het kind waargenomen, ervaren en vaak ook geïmiteerd. De affectafstemming tussen verzorger en kind vindt via deze gevoelskwaliteiten plaats. (Nolan, 1989; Loos, 1994; Rogers, 1995; Hellwig, 1998; Frohne- Hagemann & Pless- Adamczyk, 2005)

2.3) Met welke doelen werken muziek therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

1. Het doel van basale stimulatie is de lichamelijke zelfwaardering van cliënten (opnieuw) te activeren om zo het contact met de omgeving in het hier en nu mogelijk te maken⁶.

2. nordoff- robbinsmethode

Als doelen voor de creatieve muziektherapie worden groei, zelfactualisatie en het stimuleren van het zelfgenezend vermogen genoemd (nordoff- Robbins, 1971)⁴⁷.

3. Orff muziektherapie

Deze vorm van muziektherapie geeft kinderen met een meervoudige handicap de gelegenheid de successen van hun eigen activiteiten te beleven, zichzelf op hun eigen ontwikkelingsniveau uit te drukken en nieuwe mogelijkheden van interactie en communicatie te ontwikkelen⁴⁸.

4. muziektherapie op basaal niveau

In muziektherapie kan in de relatie tussen cliënt en therapeut via de muziek de preverbale ontwikkelingsfase gereconstrueerd worden. Door corrigerende, therapeutische interventies van de therapeute kan deze fase dan alsnog op een gezonde manier doorlopen worden (Nolan, 1989; Loos, 1994; Rogers, 1995; Hellwig, 1998; Frohne- Hagemann & Pless- Adamczyk, 2005).

2.4) Welke werkvormen werken de muziek therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

1. Basale Stimulatie is een manier om mensen te benaderen die ernstige beperkingen vertonen in hun beweging, waarneming en communicatie. Hun fysiek-lichamelijk "daar zijn" is de enige noodzakelijke basis of voorwaarde voor deze benaderingsmethode. Het voelen van aanraking, van beweging en van trilling is voor deze mensen een toegangspoort om hun eigen lichaam te ervaren, te voelen, gewaar te worden. Deze lichaamsgebonden ervaringen zijn een vertrekbasis om zo mogelijk met de ruimere omgeving in contact te komen⁴⁹.

De basale stimulatie methode wordt voornamelijk toegepast bij meervoudig complex gehandicapte (MMG) cliënten (Koene, 2005). Binnen de kinder- en volwassensector is het werken met de MGG- cliënten een belangrijk onderdeel van het werk van de muziektherapeut. MGG- cliënten leven in de lichaamsgebonden ervaringsfasen (Timmers- Huigens, 2001). Via hun lichaam ervaren zij hun wereld. Zij verkennen de wereld voornamelijk met hun mond. Voor mensen met een ontwikkelingsleeftijd tot ongeveer negen maanden is basale stimulatie een natuurlijke manier van communiceren. De muziektherapeut die werkt met basale stimulatie heeft een basishouding waarbij hij zich afstemt op de cliënt. De muziektherapeut stelt zich invoelend op, observeert constant de cliënt, probeert de signalen die de cliënt geeft te interpreteren en daarnaar te handelen.

Muziektherapie met basale stimulatie wordt voornamelijk op individuele basis gegeven. Voor deze doelgroep is hun eigen plekje belangrijk, denk maar aan baby's; in hun wieg is het veilig. Het is hun eigen vertrouwde plekje met de eigen vertrouwde geluidjes en geur. Het kind herkent de vertrouwde omgeving en wordt zo rustig om te drinken, eten, kijken, voelen en luisteren.

Het doel wordt nagestreefd door een intensieve, zorgvuldige gekozen herhaalde lichamelijke prikkel. Basale stimulatie is hoofdzakelijk gericht op lichaamsgebonden en zintuiglijk ervaringen zoals tast, horen, zien, beweging, smaak en reuk (de nabijheidzintuigen). De muziektherapeut maakt bij het werken met deze methode gebruik van muziekinstrumenten en niet muzikale middelen. Alle materialen bieden lichamelijke en zintuiglijke prikkelingen, bijvoorbeeld klankschalen, bodylotion, (wapper), doeken, veren, gelpakkingen (koud/ warm). Liedmateriaal heeft eenvoudige teksten en melodieën en sluit aan bij het ontwikkelingsniveau (babytert, kleuterdreun of oermelodie). Tijdens de sessie zoekt de muziektherapeut naar een balans tussen inspanning en ontspanning. Zodat de cliënt niet teveel prikkels krijgt maar ook niet te weinig. Dit kan door bijvoorbeeld luisterliedjes af te wisselen met actieve liederen.

Door drie soorten prikkelingen waar basale stimulatie zich op richt worden verbonden met muziek en muziektherapie.

- somatisch. Het gaat om prikkels ervaren aan het lichaam. Tijdens het zingen wordt de hand van de cliënt licht gemasseerd. Ook de tactiele appelwaarde, het letterlijk voelen, van instrumenten wordt gebruikt, bijvoorbeeld het ruwe vel van de djembe.
- Vestibulair. Het gaat om ervaren van bewegingen en houdingen uit de kindertijd. Door de keuze van een maatsoort kan de cliënt een beweging expliciet ervaren. Een maat roept een ander soort beweging op dan een 4/4 maat.
- Vibratorisch. Het gaat om ervaren van trillingen via het lichaam. De muziektherapeut laat de cliënt de trillingen die veroorzaakt worden door de instrumenten voelen. Via de huid en het beendergestel zijn deze trillingen voor de cliënt waarneembaar.

Baby's ervaren geluid (denk ook aan de stem in dit verband, namelijk eerst op deze manier, voordat zij als losstaand fenomeen 'gehoord' worden. Trillingen van muziek zijn van positieve invloed op de spierspanning⁵⁰.

2. De Nordoff- Robbinsmuziektherapeut speelt meestal op de piano, waarop de combinatie van ritme, melodie, harmonie, tempo en volume gemakkelijk te maken is. Er kan een co- therapeut meewerken die de cliënt ondersteunt bij het bespelen van een muziekinstrument. Beide therapeuten kunnen, indien noodzakelijk, gebruikmaken van hun stem of van andere muziekinstrumenten.

De muziekimprovisatie is uniek voor elke cliënt en voor elke sessie. Er worden audio opnamen gemaakt, zodat de muziektherapeut het muzikale proces goed kan volgen en begeleiden in de volgende sessies. Bepaalde liedjes, muziekstukken of muziekstijlen kunnen een deel worden van de therapie maar deze mogen aangepast worden aan het moment in het proces van de therapie. Contact wordt opgebouwd doordat de muziektherapeut geluiden en bewegingen van het kind muzikaal nabootst of ondersteunt. Hierdoor ontstaat een interactie (dialoog) tussen muziektherapeut en cliënt waarbinnen de muziektherapeut probeert te komen tot het muzikaal omvormen van het muzikale gedrag van de cliënt. De muziektherapeut wisselt af tussen het imiteren van het gedrag van de cliënt en het initiëren van nieuw gedrag, een afwisseling die complementair ook bij de cliënt optreedt.

De methode van Nordoff- Robbins wordt toegepast bij verschillende doelgroepen: kinderen met een ontwikkelingsniveauachterstand, een handicap of met leerproblemen, kinderen of volwassenen met emotionele en gedragsproblemen, stoornissen in het autistische spectrum, communicatieproblemen, bij lichamelijke ziektes zoals kanker, hiv en aids, bij een herstel- of revalidatieproces na een ongeluk of hartaanval⁵¹.

3. De basiselementen van Orff- muziektherapie zijn geluid en beweging, die samenwerken in een stimulerende spelsituatie. De muziektherapie sluit met haar handelen aan bij het ontwikkelingsniveau van de cliënt. Het woord 'provocatie' wordt gebruikt om het gedrag van de muziektherapeut te beschrijven als deze nieuwe stimuli introduceert met de intentie de handelingsmogelijkheden te verbreden.

Het muzikale materiaal kan ontwikkeld worden vanuit:

- een bestaand lied
- een improvisatie op een woord, geluid, beweging of muzikaal fragment, dat het kind spontaan uit binnen de therapie.
- Het spelen van instrumenten binnen een gegeven vorm
- Het combineren van muzikale elementen met rollenspel, tekenen of Multi- sensorische aspecten van muziek waarbij instrumenten en niet- muzikale materialen worden gebruikt²⁰.

4. Alle werkvormen beschrijven die bij muziektherapie op basaal niveau worden toegepast is een onmogelijke taak. Toch kun je voor deze doelgroep in het algemeen een aantal kenmerkende werkvormen benoemen:

- Receptief. De muziektherapeut maakt muziek (improvisatie of bestaande muziek) ten einde een fysieke reactie te bewerkstelligen (activeren of ontspannen) en/ of een emotionele reactie uit te lokken. De muziektherapeut gebruikt lang klinkende instrumenten om een reactie te bewerkstelligen. Hij speelt bijvoorbeeld een rustige _ maat of een 6/8 maat. Hierbij wordt pentatoniek veel gebruikt. Geschikte instrumenten zijn de meetallofoon, vibratunes en chimes. Ter uitlokking en activering gebruikt de muziektherapeut trommels, oceandrum en xylofoon en speelt hij 2/4 of 4/4 maat. Het beluisteren van muziek wordt ook vaak gebruikt als verbinding tussen een afgesloten moment en een nieuw moment in de sessie. Hiervoor is bijvoorbeeld een speeldoesje of een nummer van een cd te gebruiken.
- Zingen. Een belangrijk principe is zingen wat er op dat moment gebeurt, bijvoorbeeld: 'de wind komt even bij je langs', mag ik even smeren, ruiken, voelen, kriebelen', 'dit is een lichtje, geurtje voor... (naam)', 'wie is er aan de beurt.. ' en ' dat was het dan weer, tot de volgende keer'.
- Jabbertalk. Dit is zingen zonder woorden. Met behulp van betekenisloze woorden, maar met benadrukking van de muzikale/ emotionele elementen van de communicatie, praat de muziektherapeut tegen de cliënten. Zij herkennen deze vorm van expressie en bij zowel hen als bij de groepsbegeleiding geeft het gebruik van jabbertalk een ontspannen sfeer.
- Improvisatie. Gaat uit van het principe 'overall een liedje van kunnen maken'. Dat betekent aanpassen van bestaand liedmateriaal, maar ook het maken van liedjes of instrumentale muziek speciaal afgestemd op de behoefte van de cliënt. Ook iets kunnen doen met de geluiden en wellicht ook met de bewegingen van de cliënt vraagt om improvisatie.
- Zingen en bewegen. Het principe is: 'zing wat je doet', bijvoorbeeld: 'wapper de wapper de wapper de wap' of 'ja, ik ga lopen, lopen, lopen, stop!', ' wiebel de wiebel de wiebel de wiebel', ' even dansen even dansen yeh'.

Bij deze doelgroep gebruik je niet alleen reguliere muziekinstrumenten maar maak je ook gebruik van allerlei materialen. Het gebruik van veelheid van materialen is te verklaren door de grote 'paraplu' van indicaties bij deze doelgroep: zintuigstimulering. Voorbeelden van deze materialen zijn:

- bodylotion voor een prettige manier van aanraken
- plumeaus, kleine gelpakkingen (warm en koud), verfrillers met diverse voelkwaliteit.
- Parachutedoek, waaiers, plantenspuiten, grote paraplu's

- Etherische oliën

Bij de cliënten die een laag ontwikkelingsniveau hebben en niet of nauwelijks praten heeft de muziektherapeut een directieve houding. Dit houdt in dat hij de moter is en bepaalt wat er gedaan wordt (bijv. ten aanzien van de instrumentkeuzen en liedkeuze). Natuurlijk stemt de muziektherapeut wat hij doet af op wat de cliënt aangeeft. Er is een wisselwerking. Afhankelijk van de doelstelling zal de muziektherapeut volgen of sturen. De cliënt reageert meestal non-verbaal, met lichaamstaal (mimiek, spierspanning, keelklanken, oogcontact) als reactie op de situatie. De muziektherapeut interpreteert dat en reageert hier weer op⁵³.

2.5) Welke effecten worden er behaald bij de muziektherapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

1. Basale stimulatie

Voorspelbaarheid is voor de baby heel belangrijk. Na veel herhaling worden voor hen handelingen duidelijk: 'als de groepsleider of muziektherapeut dit doet dan...' en 'als ik dit hoor dan'. Ervaringen leert dat ondersteuning met muziek bij de individuele contactmomenten veiligheid en vertrouwen versterkt, hetgeen een voorwaarde is om te groeien.

2. Nordoff-robbinsmethode

Er ontstaat interactie. Door te imiteren en door nieuw gedrag in te brengen komt die afwisseling ook bij de cliënt voor waardoor hij leert.

3. Orff-muziektherapie

Muzikale activiteiten binnen een spelsituatie verschaffen de mogelijkheid tot zelfexpressie en ontwikkeling van sociale competenties.

4. muziektherapie op basaal niveau

Muziek maakt communicatie op een heel basaal niveau mogelijk. Het is een indirecte, veilige manier om contact te leggen met de ander. Muziek geeft ook structuur door de maat en het ritme. Dit kan de cliënt overzicht en houvast geven. In veel gevallen weerspiegelt muziek de problematiek van de cliënt, zodat een ingang bestaat voor therapeutische beïnvloeding. Afhankelijk van de problematiek van de cliënt kan gekeken worden of deze vorm van therapie zinvol is. De cliënt kan samen met de therapeut experimenteren met nieuw gedrag, veranderingen en gevoelens in klank, geluid, lied, melodie en instrumenten⁵⁴.

3. Speltherapie

bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Samenvatting en conclusies

Binnen speltherapie komen het sensorimotorische- en sensorische spel naar voren bij het methodisch inzetten van speltherapie bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Er wordt dan voornamelijk ingezet op het zand en water spel. Daarnaast wordt er gebruik gemaakt van imitatiespel. Wanneer het ontwikkelingsniveau basaal is (van nul tot anderhalf jaar) is de ouder/ verzorger van het kind altijd in de therapie aanwezig. Er wordt dan nadruk gelegd op de interactie tussen beide, het spel met affect.

Bij Sensorimotorisch en sensorisch spel staat het lichamelijk aangeraakt worden, aanraken en bewegen op de voorgrond. Dit spel vormt een verbondenheid tussen kind het materiaal. Het gaat hier vooral om ongevormd materiaal en lichamelijk/ zintuiglijk spel. Bij dit spel gaat het erom om de ervaringswereld uit te breiden. Het spel speelt een belangrijke rol bij de ontwikkeling en interactie van de fysieke, teleologische, sociale en intentionele zelfbepaling. Daarnaast werkt het voor het versterken van het lichaam. Binnen het sensorimotorische en sensorische spel werken ze voornamelijk gericht op zintuigen en het lichaam, dit kan goed met water en zand, het gaat namelijk niet om de vorm van het materiaal maar om zijn sensorische of gevoelskwaliteit, ongevormd materiaal. Er moeten naast bekende dingen ook nieuwe spel elementen worden toegevoegd. Je zet materiaal in wat uitnodigt tot bewegen, vaak betreft het bewegingen die eerst zijn voorgedaan. Effecten die deze spelvormen laten zien zijn besef van eigen lichaam, ontspanning , rust en stilstaan bij ervaringen en gevoelens, lichaamsbeeld, zelfbeeld en identiteitsbesef.

Wanneer een kind kan imiteren is hij ongeveer 1 jaar oud, dit imiteren begint als eerst door het nadoen van de volwassenen in bewegingen en geluid. Het kind gebruikt de reactie van de ouder als sociale referentie en gebruikt attributen op dezelfde manier als de verzorger. Bij imitatie in de eerste levensmaanden zijn handelingen gericht op het openen van de mond en de tong uitsteken, ook is uitgestelde imitatie mogelijk. Dit imitatiegedrag wordt beschouwd als een vorm van primair hechtingsgedrag. Door de voortdurende empathische en daarbij gemarkeerde reacties van de moeder op de uiting van baby's eigen affect ontdekt het kind uiteindelijk de samenhang. Dit wordt gedaan via overeenkomstig te reageren maar ook verschil er in aan te brengen. Dit doe je door uitvergroten, theatrale expressie; met klanken of bewegingen. Interactie tussen ouder en kind is goed voor de zelfontwikkeling van het kind. Dit spel werkt ook bij het uitbreiden van expressiemogelijkheden en het leggen van een basis voor de mogelijkheden tot interpersoonlijk contact. Je leert de wereld om je heen kennen, je eigen maken, je leert ermee in contact komen en je leert jezelf beheersen. Alle spelvormen, die gericht zijn op het direct nadoen van gebaren, bewegingen, gezichtsuitdrukkingen, gebruik van objecten en geluiden, zijn imitatiespelen. Hierbij is herhaling belangrijk, er wordt dan voornamelijk beroep gedaan op lichamelijke en mimische mogelijkheden. Uitingen die kunnen plaatsvinden in het ouder- kind spel: gezichtsexpressie, hoofdbewegingen, stemgebruik, bewegingen van het lichaam en aanrakingen.

3.1) Welke spel methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?

1. sensopathisch spel en Sensomotorisch spel

Sensopathisch en sensomotorisch spel zijn te beschouwen als de meest basale spelvormen. Dit basale spel vindt bij de normale ontwikkeling plaats bij een baby, tussen de 0 en 1,5/ 2 jaar. Beide passen in wat Vermeer (1955) 'de speelwereld als lichamelijke wereld' noemt. Daarbij staan het lichamenlijk aangeraakt worden, aanraken en bewegen op de voorgrond.

1.1 zand en water spel

2. imitatie spel

Is een kind ongeveer een jaar oud, dan begint het de dingen die het volwassenen ziet doen, na te spelen, eerst met bewegingen en geluid. Het moet wel iets ouder zijn om echt te doen 'alsof'.

2.1 het spel met affect

3.2) wat zegt de theorie over deze spelvormen?

Het gaat hier niet om methodes maar over spelontwikkelingen die passend zijn bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. De volgende theorieën schrijven wat over deze spelvormen:

1. sensopathisch spel Sensomotorisch spel

De baby speelt met zijn eigen lichaam en heeft daar de eerste maanden genoeg aan. Een pasgeboren baby doet heel veel indrukken op. Alle zintuigen worden hierbij aangesproken. Een baby ruikt, proeft, voelt, ziet en hoort de hele dag en beleeft elke dag dingen voor de eerste keer. Het spel dat we tijdens die eerste maanden zien, noemen we sensopathisch. Dit woord is een samentrekking van twee woorden die staan voor voelen en ervaren. Het spel is dus voelend en ervarend.

Scholten/ Vermeer noemen deze fase; De speelwereld als lichamelijke wereld. Deze fase begint met ongeveer 5 maanden. Het sensopathische spel staat hierbij op de voorgrond. Voelen, betasten, aanraken, ervaren van materiaal vormt een innige verbondenheid tussen kind en het materiaal. Het materiaal dat hierbij hoort is vooral ongevormd materiaal, zoals zand, water, klei en verf. Het sensopathisch spel blijft bij het lichaam. Er wordt niet gevormd. De wereld wordt ontmoet.

1.1 zand en water spel

In de door Vermeer als sensopathisch spel benoemde verhouding met zand en water is er een vooral tastend contact en (fijn) motorisch hanteren (voelen, strijken, drukken, knijpen). Vooral de aanvoelbaarheid van het materiaal staat als thema voorop. Vermeer benadrukt dat de doorleefde vorm van het eigen lichaam een voorwaarde is om de sensopathische spelverhouding met zand en water, als ongevormd materiaal aan te kunnen. Juist door de minimale distantie is er de dreiging verlopen te gaan, te versmelten met het vormloze, waardoor dit dynamische spel sterk ambivalente gevoelens bij het kind kan oproepen. Bij het spelend vormen (bijvoorbeeld het vormen van een berg, graven van een gang en vormen van een gleuf waardoor water kan stromen) is het spelthema primair de vormbaarheid van het materiaal. Er is een meer actieve gerichtheid en een

grotere distantie in te verhouding met het materiaal dan in het sensopathische spel (Vermeer, 1955). Tegelijk blijft het kind in een tastende ervaring met het materiaal verbonden. Zintuiglijke ervaringen worden ook in deze spelverhouding sterk aangesproken en opgeroepen.

In Nederland heeft het spelen met zand en water met name door Vermeer (1955) een speciale plek gekregen naast de andere spelsoorten in de spelkamer. Zij hechtte vooral veel waarde aan het effect van het vormloze karakter. Zintuiglijk spel met vormloze materie heet bij haar sensopathisch spel⁵⁷.

Maar het werken met de zandtafel hebben we toch echt aan Margaret Lowenfeld te danken. Zij introduceerde aan het begin van de vorige eeuw 'the World technique', een door het kind te ontwerpen speelwereld in het zand met miniatuurobjecten: mensen , dieren, vervoersmiddelen, gebouwen, huizen etc. Dora Kaldd, een Zwitserse jungiaanse therapeute, liet zich hierdoor inspireren⁵⁸.

2. imitatie spel

Uit onderzoek blijkt dat het kijken naar een activiteit hetzelfde neurale circuit activeert als het actief handelen (Gibbs, 2006). Deze bevinding verklaart voor een deel het imitatieleren. Het kind volgt de kijkrichting van de verzorger, gebruikt de reactie van de ouder als sociale referentie en gebruikt attributen op dezelfde manier als de verzorger⁵⁹.

Meltzoff en Moore (1977). Zij meenden vast te stellen dat baby's reeds in de eerste levensmaand in staat zijn tot imitatie van bepaalde handelingen (mond openen, tong uitsteken). Bovendien zou zelfs een zekere vorm van uitgestelde imitatie mogelijk zijn; er was ook nog enige vorm van nabootsing nadat het model reeds verdwenen was. Deze bevindingen werden echter sterk in twijfel getrokken door een replicatieonderzoek van Hayes en Watson (1981). Het zou hier gaan om een eerder reflectmatig imiteren, zonder het besef of de bedoeling om werkelijk te imiteren (kaye,1982). Dit imitatiegedrag heeft dan een heel ander karakter en dient misschien te worden beschouwd als een vorm van primair hechtingsgedrag.

Voor imitatie is enig besef van 'ik en de ander' noodzakelijk. Kinderen doen spontaan gezichtsuitdrukkingen na, evenals geluidjes, houdingen, bewegingen en later ook taalgebruik.

2.1 spel met affect

In het sociale biofeedbackmodel (Fonagy e.a., 2002; Gergely & Watson, 1996) staat de betekenis van de interactie tussen ouder en kind voor de zelfontwikkeling centraal. In de psyche van de zich empatisch op het kind afstemmende ouder gaat het kind zichzelf herkennen. De ouder metalliseert de uitingen van het kind. Dat wil zeggen dat het kind onwillekeurig als een psychisch wezen wordt benaderd. De ouder veronderstelt een mentale werkelijkheid onderliggend aan het gedrag en de affectuitingen. Het gemetalliseerde effect wordt teruggespiegeld. De vraag daarbij is: hoe is het mogelijk dat het kind de spiegelende reactie van de ouder kan herkennen als naar zichzelf verwijzend, en niet naar het affect van de ouder zelf? Intuïtief markeert de ouder haar uiting: de gemarkeerde uiting komt overeen met maar verschilt ook van de realistische affectuiting van het kind. Fonagy e.a. (2002) wijzen daarbij op de overeenkomst tussen de gemarkeerde affectspiegeling van de ouder en het markeren van expressies in alsof spel. Om het 'net echte' te communiceren is er sprake van een uitvergroete, theatrale expressie. Een gemarkeerde, speels uitgevoerde affectspiegeling is te herkennen aan diverse perceptuele kenmerken. Middels de gezichtsmimiek kan de realistische affectexpressie vertraagd of dik aangezet zijn.

Er is een afwijkende klank in de stem of er zijn uitvergroete bewegingen met het lichaam en het hoofd etc. Het markeren is dus van belang om het kind duidelijk te maken dat het een affectspiegeling is en niet een echte emotie- expressie van de ouder zelf. De gemarkeerde affectspiegeling vormt een, door de baby extern waar te nemen, secundaire (want door moeder gemetalliseerd) representatie van de eigen innerlijke lichamelijke toestand. Door de voortdurende empathische en daarbij gemarkeerde reacties van de moeder op de uiting van baby's eigen affect ontdekt het kind uiteindelijk de samenhang. Het leert de affectuiting van de moeder te internaliseren en te verankeren (referential anchoring) aan de eigen , primair gerepresenteerde lichamelijke toestand. De primaire ervaring wordt verbonden met zelfrepresentaties van de tweede orde. Het kind komt daarmee 'los' uit een eenzijdige verhouding en onmiddellijke verbondenheid met de eigen lichamelijke werkelijkheid. Er kan een psychisch zelf ontstaan, waardoor zelfcontrole en uiteindelijk een meer bewuste reflectie mogelijk wordt⁶⁰.

Fonagy e.a. (2002) benadrukken de onmisbare betekenis voor het kind van de volwassene om, binnen een normale ontwikkeling, beide wijzen van denken te leren integreren. Het is de ouder die mentale, innerlijke toestand van het kind representeert en daarbij een realiteitsgebonden perspectief hanteert, als steunend kader ('frame') waarbinnen het kind zich kan ontwikkelen. Door dit kader van de speels- empathische houding van de ouder leert het kind de 'binnen- buitenconnectie' te maken. De uiterlijke waarneembare en speels gerepresenteerde reactie van de ouder verwijst – symbolisch, niet letterlijk- naar de eigen innerlijke werkelijkheid van het kind. Met hulp van de speels wijze ouder leert het kind dat binnen en buiten losstaan van en verbonden met elkaar zijn. Het leert te 'spelen met de werkelijkheid'. Het leert dat wat het zelf of een ander denkt en voelt anders kan zijn dan, maar ook verbonden is met de werkelijkheid. Als een paradox die het kind moet leren overbruggen⁶¹.

Vanaf het begin is er een levendige interactie tussen ouder en kind maar wanneer het kind rond de negen maanden is, voegt de ouder een nieuwe dimensie toe aan haar/zijn reacties op het gedrag van de baby; een dimensie die lijkt voort te komen uit de nieuw gegroeide interactie-mogelijkheden van de baby. Deze dimensie noemt Stern (1986) 'affect attunement', dat ik meen te kunnen vertalen met 'gevoelsmodulaties' of 'gevoelsafstemming in een andere modaliteit'. Het gaat nu in de relatie niet meer om een imitatie van het gedrag van het kind door de ouder ; maar er vindt een persoonlijke uitwisseling plaats. De ouder reageert, accommodeert, stemt zijn/haar gedrag af niet door te spiegelen maar door met dezelfde intensiteit te reageren in een andere vorm. Hierdoor ontstaat een intersubjectieve uitwisseling. Enkele voorbeelden van Stern ter verduidelijking:

' - A nine-month-old girl becomes very excited about a toy and reaches for it. As she grabs it, she lets out an exuberant 'aaaah!' and looks at her mother. Her mother looks back, scrunches up her shoulders, and performs a terrific shimmy with her upper body, like a go-go dancer. The shimmy lasts only about as long as her daughter's 'aaaah!' but is equally excited, joyful, and intense.

- An eight-and-one-half-month-old boy reaches out for a toy just beyond reach. Silently he stretches toward it, leaning and extending arms and fingers out fully. Still short of the toy, he tenses his body to squeeze out the extra inch he needs to reach it. At that moment, his mother says, 'uuuuuh...uuuuuh' with a crescendo of vocal effort, the expiration of air pushing against her tensed torso. The mother's accelerating vocal-respiratory effort matches the infant's accelerating physical effort (Stern).'

'Affect attunement' is meer dan 'imitatie' van gedrag, want het is een communicatie over een gevoel waar de ander een interne representatie van maakt in zichzelf, de ander (c.q. de ouder) herkent het gevoel en reageert daar op eigen, meelevende wijze op. Het is ook meer dan 'affect matching' want het is meer dan een

reproductie van het origineel, zoals dat in de eerste negen maanden gebeurt. Het is een hele speciale vorm van intersubjectiviteit, namelijk de uitwisseling van vitale affecten. Wat zijn dit? Er zijn enige gedragskenmerken die 'gematched' kunnen worden zonder dat ze tot strikte imitatie leiden. Deze zijn:

- intensiteit (bijvoorbeeld de luidheid van moeders stem en de kracht van een abrupte armbeweging van het kind).
- tijd (duur, ritme en gelijktijdigheid: moeders' hoofdschudden en het gebaar van het kind)
- vorm (heen en weer van armbeweging kind krijgt reactie in hoofdbeweging van moeder; het gaat dus niet om dezelfde vorm, dat zou imitatie zijn).

Deze modaliteitswisselingen (een reactie terug in andere vorm) veronderstelt een onderliggend patroon (abstractie naar amodale eigenschappen). De dichtkunst maakt hier gebruik van ('er zijn geuren zo fris als de huid van een baby en zacht als een fluit'). De onderliggende patronen maken al in het jonge kind subjectiviteit mogelijk en een ononderbroken lijn van 'being with'.

Wat Stern hier dus stelt is dat we de werkelijkheid tussen ouder en kind niet vatten met de bekende in alle culturen dezelfde mimische patronen van basisaffecten. Hij begint met de basisaffecten te benoemen en komt tot een achttal: belangstelling, verbazing, weerzin (de eerste drie vanaf de geboorte), vreugde (vanaf 4-6 mnd), irritatie/droefheid (met 3 mnd.), angst (vanaf 6 mnd), schuld (vanaf 2 jaar). Maar deze indeling in affecten is onvoldoende, want er zijn nog geheel andere werkelijkheden, van minstens even grote betekenis als 'affecten': we kunnen ze aanduiden met de term 'dynamiek'; Stern noemt ze 'vitality affects' ter onderscheid van de bekende (bovengenoemde) 'categorical affects'. Het zijn fysieke gewaarwordingen van intensiteit, duur, snelheid, aanzwellen, etc. Eigenlijk zijn het ook affecten! Juist deze affecten maken het mogelijk dat er een ononderbroken lijn van uitwisseling tussen mensen mogelijk blijft en het contact van 'being with'. 'It feels like an unbroken line...Sharing likely inner experiences on an almost continuous basis..our experience of feeling connectedness. Vitality affects concern how a behaviour, any behaviour, all behaviour is performed, not what behaviour is performed' (Stern)⁸.

3.3) Met welke doelen werken spel therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

1.sensopathisch spel en Sensomotorisch spel

Het kind door sensopathisch en sensomotorisch spel te stimuleren en ervaringen op laten doen zal hij/ zij zijn ervaringswereld gaan uitbreiden. Dit is belangrijk voor de ontwikkeling⁹. Notermans (2007) beschrijft in zijn artikel de ontwikkeling in de kindertijd als volgt: Sensomotorisch spel speelt in de kindertijd een belangrijke rol bij de ontwikkeling en interactie van de fysieke, teleologische, sociale en intentionele zelfbepaling. Er wordt onderscheidt gemaakt tussen: (1) het leren kennen van de bewegingsmogelijkheden, (2) de herkenning van zichzelf als uniek persoon met betrekking tot de lichamelijke en ruimtelijke mogelijkheden en voorkeuren, en (3) het begrijpen van zichzelf en de ander. Vanuit het begrijpen van gevoelens en intenties van anderen ontwikkelt de representatieve zelfbepaling⁹.

1.1 zand en waterspel

Volgens (Norton & Norton, 2006) kan het zand de emotionele toestand van het kind reflecteren.

Spel met water en zand (en meer in het algemeen het ongevormde materiaal zoals klei, deeg , vingerverf) in de baby- en peuterleeftijd is een universeel, cultuuroverstijgend verschijnsel (Gaskins, Haight & Lancy, 2006; Hartley, Frank & Goldenson, 1964). Verondersteld wordt dat dit spel verbonden is met het basale proces van individuatie en versterking van een lichamelijk, 'embodiment' zelf (dat ben ik, fysiek heel en onderscheiden van de ander en de wereld om me heen', Rochat, 2008) Juist in het tastende contact met het vormloze, de pure substantie, kan het kind de eigen beleving van gevormd- zijn en lichamelijk integriteit versterken (Vermeer, 1955; Koster, 1975). De vloeiende afwisseling die met dit materiaal mogelijk is tussen een sensopathische en vormende spelverhouding, tussen een meer passief aangeraakt worden en actief tastend ingrijpen, kan deze beleving versterken. In onderzoek van Rochat (2003/ 2008; Rochat & Striano, 2000) komt de betekenis van de tast en aanraking in relatie tot de zelfontwikkeling naar voren. Tastervaringen (in relatie tot de hechtingspersoon en in exploratie van de fysieke wereld, en daarbij met name de afwisseling tussen actief aanraken en meer passie aangeraakt worden) spelen een essentiële rol in de vorming van een lichamelijk zelf als gedifferentieerde entiteit.

Het kind krijgt in het spel met zand en water actief de kans om te oefenen met 'afstand en nabijheid'. Het mentale beeld van het eigen lichaam als stevig en eigen, afgegrensd van de ander en de fysieke werkelijkheid kan erdoor versterkt worden. De hand gaat in en weer uit het water of het zand, blijft daarbij hetzelfde en gaat niet verloren. Het zand dat blijft plakken aan de handen kan het kind weer afspoelen. Met anders aanvoelen en plooiën van de huid na langer watercontact hersteld zich weer. De basale ervaring van de begrenzing van het eigen lichaam, als een gedifferentieerd en fysiek autonoom object in de ontmoeting met de externe wereld, kan volop geoefend worden⁶⁶.

2. imitatie spel

Imitatiespel heeft als functie het uitbreiden van expressiemogelijkheden en het leggen van een basis voor de mogelijkheden tot inter-persoonlijk contact. Imitatiegedrag is een manier om de wereld om je heen te kunnen bevatten, eigen te maken, ermee in contact te treden en deze te leren beheersen⁶⁷.

2.1 spel met affect

Het kind leert van de ander, er wordt een hechtingsrelatie opgebouwd⁶⁷.

3.4) Met welke werkvormen werken de spel therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

1. sensopathisch spel en sensomotorisch

Het sensopathische spel

In het spel is het voor de therapeut van belang te letten op wat niet altijd te zien is, maar wel bij het spelbeeld hoort, namelijk de zintuiglijke kwaliteiten van geur, tast en geluid. Vooral het omgaan met materiaal dat vormloos is, zoals verf, water en zand, bevordert een lichamelijk georiënteerde beleving. Door dit aandacht te geven en te verwoorden verdiept het spel zich. Dat kan een heel ontspannend effect opleveren⁶⁸.

Sensomotorisch spel; Als materiaal wordt gebruikgemaakt van het eigen lichaam en van allerlei speelgoed of ander materiaal dat uitnodigt tot bewegen. Het gaat om lichamelijk bezig zijn en 'lekker bewegen'.

Sensomotorisch spel ontwikkelt zich vanaf de vroegste jeugd. Het begint met simpele bewegings- en manipulatiespelletjes; trappelen met de beentjes, spelen met de vingertjes, trekken aan een babygym, rollen met een bal, enzovoort. Vaak betreft het bewegingen die eerst zijn voorgedaan door of samengedaan met de dagelijkse verzorgers. Het kind gaat ze nadoen, en op een gegeven moment is te zien dat het kind ze uit eigen beweging gaat doen en daar plezier aan beleeft. Dan is het echt 'spel' geworden. Zo'n spel blijft leuk doordat het speelgoed verrassend blijft: een hangspeeltje komt terug als je ertegen schopt of duwt, of het maakt ineens geluid. Dit spel wordt ook wel 'oefenspel' genoemd, omdat de baby het hele lichaam gebruikt en het daardoor beter en beter leert kennen en gebruiken. In de handen klappen, reiken naar iets, vasthouden van klein en groot speelgoed, ermee gooien, het terugvinden, enzovoort. Bovendien wordt het al spelend vertrouwd met de omringende wereld en alle voorwerpen die het daarin tegenkomt. Al spelend ontdekt een kind dat een bal rolt, maar een blok niet, dat je blokken op elkaar kunt zetten, maar dat dit met ballen niet lukt, dat het met twee handjes geen drie dingen tegelijk kan vasthouden, enzovoort. In het sensomotorische stadium (nul tot anderhalf jaar) begrijpen kinderen de wereld in de vorm van sensomotorische handelingsstructuren⁹⁰.

Sensopathisch spel heeft een iets ander karakter. Het eerste deel van dit woord verwijst ook naar het sensorische, het zintuiglijke: het tweede naar het pathische, het ondergaan, het aangedaan worden. Het materiaal waarmee gespeeld wordt, is niet belangrijk door zijn vorm, maar door zijn sensorische of gevoelskwaliteit. Vaak gaat het om ongevormd materiaal. Dit wordt betast, gevoeld, en de persoon geeft zich over aan het affect dat dit voelend ervaren oproept. Denk aan heerlijk lui op het strand liggen, actief graven in de schooltuin, kneden met boetseerleeg. Om aan te geven hoeveel spelmogelijkheden deze materialen bieden, zowel voor kinderen als voor volwassenen, neem ik als voorbeeld het spelen met zand en water (zie ook Hellendoorn 2003). Zand kan op heel veel verschillende manier betast en gevoeld worden. Je kunt bijvoorbeeld een vingertop erdoor halen, of met de hele hand erdoorheen woelen. Je kunt het door je vingers laten glijden, van de ene hand in de andere laten stromen, of het op de rug van je hand laten vallen. Je kunt het glad maken, ruw maken, ophopen, een gat erin maken, je hand of zelfs je hele lichaam erin begraven. Zand is vormloos maar relatief stabiel. Het is tamelijk zacht, maar houdt een ruwe afdruk vast en je kunt er een berg van maken of een kuil in graven. Je kunt er ook in gaan liggen en een afdruk van het hele lichaam maken. Probeer dit eens in gedachten (of in het echt) mee te ervaren. Elke handeling houdt een verschillende manier van aanraken in. Het is die specifieke tastkwaliteit die specifieke gevoelens, beelden en gedachten oproept.

En dan water. Water is vormloos en onstabiel. Waar je het ook gebruikt, het past zich aan: het vloeit uit op de grond, het komt omhoog in een emmertje, het trekt weg in een zanderige ondergrond, het vloeit om je heen als je erin ligt. Water is op zichzelf helder en schoon. Het kan worden gebruikt om schoon te maken (in bad doet een baby al zijn eerste sensopathische spelervaring op), om dorst te lessen, om baby te spelen. Je kunt je handen of je voeten er dromerig doorheen laten glijden of er wilde golven mee maken en alles laten overstromen. Probeer ook dit eens in de fantasie of 'in het echt' mee te doen. Dan merk je dat verschillende handelingen verschillende gevoelens en beelden oproepen.

Natuurlijk kunnen zand en water ook gecombineerd worden in het spel. Hoe de twee elementen mengen, hangt af van hun relatieve hoeveelheid. Met een heel klein beetje water erdoorheen wordt het zand ruwer, kruimeliger. Nog een klein beetje water erbij en het zand wordt steviger, houdt zijn vorm beter vast, en is dan heel geschikt om 'taarten te bakken', om in zandvormpjes te gebruiken, om bergen of kogels mee te vormen, of om er sculpturen mee te maken. Blijf je kleine beetjes water toevoegen, dan verandert steeds de gevoelskwaliteit. Eerst wordt het zand steviger, maar op een gegeven moment komt er een omslag: het wordt modderig en zacht.

De zachtheid van modder is echter heel anders dan die van droog zand. En kinderen ervaren dit ook heel verschillend. Modder kan voor de een prettig aanvoelen, misschien ook wel 'lekker vies'. Voor Een ander voelt het koud, kleverig, onaangenaam, of zelf gevaarlijk, als drijfzand. Misschien ruikt het ook niet lekker. Een ding is zeker: het heldere en schone van het water is helemaal verdwenen.

In het spel met zand en water gaat het vooral om de tastzin. We noemen al even de mogelijkheid dat ook de reikzin een rol speelt. Ook het gehoor kan meedoen, denk bijvoorbeeld aan het tikken van waterdruppel of (heel anders!) van zandkorrels die op de grond vallen, of aan een harde waterstraal. Bij het sensopatische spel kunnen alle zintuigen betrokken zijn. Waar het om gaat, is de actieve aandacht voor en overgave aan lichamelijke sensaties. Dat kan ook in het meebewegen met muziek, in vingerverven, kleien, het aftasten van voorwerpen en stoffen, het knuffelen met een teddybeer, het rammelen met een rammelaar. Het is spel, het blijft leuk, doordat er naast het bekende en herhalende steeds iets nieuws, iets onverwachts kan gebeuren⁹.

1.1 zand en water spel

De Erica methode

Voor de Erica methode zijn een kast met 360 miniatuurobjecten en twee zandtafels (een met droog zand en een met nat zand) nodig. Het kind wordt uitgenodigd een wereld in de zandtafel te maken met de objecten. Pas als het kind klaar is stelt de therapeut zich actief op, door vragen te stellen over wat het kind heeft gemaakt. Het kind maakt drie werelden in de zandtafel(s) in drie opeenvolgende sessies. Er wordt na afloop steeds een foto van het tafereel gemaakt. Bij de Erica methode hoort een handleiding en een protocol aan de hand waarvan zowel geobserveerd al geïnterpreteerd wordt. De sessie worden geanalyseerd op de formele (wijze van aanpak) aspecten en op de inhoudelijke betekenis. In Scandinavie is het een wijdverbreide en veel toegepaste methode.

Het materiaal; twee bakken

Wanneer de spelkamer dit qua ruimte toelaat, zijn twee bakken wenselijk. Dan kunnen er een zandbak en een waterbak zijn. Voor het zand is gewoon speelzand, te verkrijgen bij tuincentra, geschikt. Het meest zachte zand is voegzand, dat gebruikt wordt om te voegen. Voor het water is het prettig wanneer er ook wam water gebruikt kan worden.

Miniatuurvoorwerpen

Het spelmateriaal dat gebruikt wordt in de zand- en watertafel omvat alles wat er in het gewone leven te vinden is. Dat is oneindig, dus zal iedere therapeut een eigen selectie moeten maken. In elk geval zijn er bepaalde categorieën die wenselijk zijn.

- Mensen, dieren, gebouwen, voertuigen en vegetatie
- (Echte) natuurlijke voorwerpen: stenen of keien, eieren, schelpen, takjes, hout;
- Structuur- of verbindinggevend objecten zoals: tunnels, bruggen, uitkijktorens, hekken en plankjes
- Symbolische en ceremoniële objecten, bijvoorbeeld: kruis, schatkist, edelstenen, toverstaf en totempaal.
- Oorlogsmateriaal: kanonnen, tanks, wapens
- Bijzondere personen: magische, mythologische en historische figuren (ridders). Ninja's, power rangers en dergelijke.

Voor al dit materiaal geldt dat het nat moet kunnen worden en zand moet kunnen verdragen. Speelgoed van hout is dus niet handig. Voor de dieren geldt dat er voldoende uiteenlopende land-, lucht- en zeedieren

beschikbaar zijn, te verdelen in soorten (zoogdieren, volgens, vissen en reptielen), kleine kinddieren als grote dieren, met liefst hier en daar een grotere groep zodat families samengesteld kunnen worden. Ook gevaarlijke en niet gevaarlijke dieren behoren vertegenwoordigd te zijn. Voor de waterbak zijn verder spuitflesjes, een gieter, pompje of kan nodig. Voor de zandbak: diverse emmers (om zand op te kunnen bergen). Bakjes, schepjes, een zeef en vormpjes.

Het reageren op het vormloze aspect van het zand en het water is een van de meest intrigerende aspecten van het zand- waterspel. Een kind kan iets doen met het materiaal zelf of de aard van het materiaal is secundair en het zand of het water wordt als basis gebruikt om daar objecten in neer te zetten die het eigenlijke spel gaan spelen. Meestal daagt het materiaal kinderen uit om het eerst aan te raken, ermee te bewegen zonder dat er iets vast komt te liggen door een vorm, constructie of opstelling. Dit is wellicht de eerste functie van het materiaal: ermee omgaan zonder vormgericht doel. Het gaat om het louter zintuiglijke effect. Het voelt fijn of niet, is zacht of hard, zwaar of licht, kriebelt, tintelt of schuurt. Dit al manipulerend voelen werpt het kind terug op zijn lichamelijke zelf. Spoel heeft dan een overwegen sensopathisch aspect⁷¹.

2. imitatie spel

Alle spelvormen, die gericht zijn op het direct nadoen van gebaren, bewegingen, gezichtsuitdrukkingen, gebruik van objecten en geluiden, zijn imitatiespelen (Jones 2007)⁷².

Imitatieopdrachten vragen om objectieve waarneming en reproductie daarvan; herhaling. In de waarneming en reproductie daarvan vindt te allen tijde beleving plaats. Bij de reproductie wordt een beroep gedaan op de lichamelijke en mimische mogelijkheden van de cliënt. Hij begeeft zich in een ruimte en verhoudt zich ten opzichte van anderen. Hiermee ontdekt hij zijn mogelijkheden en beperkingen maar ook zijn affiniteit en weerstand⁷³.

2.1 spel met affect

Ouder en kind kunnen, vanaf de geboorte, een spel met affect spelen. Beiden vinden elkaar in een intuïtief vermogen tot samenspel en daarin gedeelde betekenisverlening. De didactische interactie is daarbij ingebed in een triadische gezamenlijke spelverhouding. Het spel vormt binnen de ouder- kindinteractie 'de derde partner'. De spelinteractie ondersteunt het geleidelijk loskomen van het kind uit een eenzijdige verhouding met de werkelijkheid⁷⁴.

Bij zeer jonge kinderen worden spelsignalen overgebracht in een wederzijdse, in gedrag vervatte tekentaal. Middels meerdere non- verbale signalen, vanuit verschillende gedragsdomeinen, wordt bij de mens de interactie tussen ouder en baby als spel gemarkeerd (Lillard, 2006; Pellegrini & Smith, 2005; Powe, 2000; Smith, 2006; Stern, 1977).

In ouder- kind samenspel zijn er speltypische uitingen in:

- gezichtsexpressie. De glimlach en de lach worden beschouwd als universele spelsignalen bij de mens, onafhankelijk van de leeftijd en cultuur (Gaskins, Haight & Lancy, 2006; Oerter, 1993). De ontspannen 'open mond glimlach' wordt binnen de ethologie 'play face' genoemd ('relaxed open mouth display; Bekoff, 1995; Van Hooff, 1976). Er is hierbij een fylogenetische ontwikkelingslijn van primitief zoogdier naar primaten en ten slotte de mens (Van Hooff, 1976; De Waal, 2007).

De expressie van een gespeeld gespiegeld affect door de ouder is meer uitvergroot en theatraler, met een andere timing of juist meer schematisch en ingekort. De wenkbrauwen worden hierbij op meer expressieve wijze gebruikt (optrekken of juist naar beneden bewegen, meer fronsen). De ogen worden meer geopend of juist samengeknepen en er is een langer volgehouden oogcontact (Lillard, 2006).

- Hoofdbewegingen. Het hoofd wordt vaker voorovergebogen naar de baby of juist in een opvallende beweging teruggetrokken. Er wordt meer geknikt en het hoofd wordt vaker schuin gehouden (Stern, 1977). In spel is de affectexpressie van de ouder duidelijk meer complementair in plaats van identiek of volledig anders dan de expressie van het kind.
- Stemgebruik. De stem is harder en meer gevarieerd in klankkleur. Klanken of lettergrepen worden daarbij door de ouder vaker in een hoge toon en in een melodische vorm herhaald en wordt meer gebruik gemaakt van 'nonsenswoorden'. Er zijn typerende geluidseffecten in het begeleiden van bewegingen. De afwijkende stemkleur en toon in de interactie met baby's wordt in de literatuur 'motherese' of 'infant directed speech' (IDS) genoemd (Oerter, 1993; Papousek 2003; Power, 2000). Power (2000) typeert de investering en het plezier van de ouder in dit spelen met de stem als volgt: 'most of these speech variations reflect the high levels of parental emotional involvement in play- although it is rarely mentioned in the literature, parents are actually having fun when they make faces, vary the pitch and loudness of their vocalisations, show sudden changes in pitch, rhythm or stress, and make nonsense words and sounds'.
- Bewegingen van het lichaam. De bewegingen van het kind worden gespiegeld, maar ook hierin is er een andere intensiteit en timing: uitvergroot en langzamer (bijvoorbeeld in het optillen van de hand, langzamer uitgevoerd) of juist sneller en herhalend. Power (2000) en Lillard (2006) betitelen deze bewegingen, naar analogie van de aparte stemexpressie, als 'motionese'.
- Aanrakingen. Afhankelijk van de leeftijd van het kind is er een grotere frequentie van niet functioneel aanraken (kietelen, prikken, met de haren strijken, vangen en loslaten, weestand bieden en meegeven). Dit speelt door middel van de tast contact maken is afgestemd op de uiting van affect door het kind en wordt vaak begeleid met een glimlach en vocalisatie (Pelez- Nogueros, e.a. 1997).⁷⁵

Oefeningen die gevoelig maken voor de dynamiek van de woorden en voor de vitale aspecten van gevoelens, zoals die tussen moeder/vader en kind spelen, en in rollenspelen worden ingevuld, zijn er genoeg. Stevens (1973) staat vol met oefeningen; bijvoorbeeld:

- a. 'Brabbeltaal'-dialoog tussen twee spelers, waarbij de een op de intensiteit, de aanzwelling, de pauzes, de nadruk van de ander reageert, mogelijk vanuit een andere modaliteit.
- b. 'Stem-identificatie, waarbij A met ogen dicht, naar zijn eigen stem luistert, zich ermee identificeert en deze beschrijft alsof hij zijn eigen stem is.. 'ik ben zacht en langzaam en ik zweef enigszins. Ik ben een beetje verontschuldigend ...' Als je vastloopt, herhaal dan alleen: 'ik ben mijn stem...'. B. luistert ondertussen aandachtig naar A's stem en is zich bewust van diens werkelijke kenmerken en wat die stem in hem/haarzelf oproept aan gevoelens, indrukken, beelden...Draai daarna de rollen om. Vertel elkaar later wat je allemaal opviel.
- c. 'Spiegel oefeningen' in gelaatsmimiek tussen moeder/vader en baby (A en B). A volgt B die ligt als in een wieg waar A van bovenaf inkijkt. Of de baby zit of kruipt en B leeft mee met deze bewegingen en heeft hiervoor vele verschillende uitingsmogelijkheden, zoals door Stern eerder in dit artikel beschreven op het niveau moeder-baby. Door inleving, vaak op grond van hun eigen geschiedenis, kunnen ideale ouders een eigen invulling geven aan rolfiguren. Deze invulling wordt begrensd door de letterlijke woorden die degene die een 'structure' doet, zelf formuleert en welke woorden niet verdraaid of verhaspeld mogen worden; maar de invulling wordt levend door de gevoelsafstemming van de therapeut en de rolfiguren en wordt voelbaar gemaakt in vorm, nadruk, timing, intensiteit, betrokkenheid. Dat hier tegenoverdracht en 'eigen invulling' op de loer liggen en buitengesloten moeten worden is duidelijk. Wanneer de inleving buiten de grenzen lijkt te gaan, kan dit bij de

cliënt worden nagevraagd, zoals we dat ook gewend zijn bij negatieve accommodaties. Bij een contactfiguur - die zich later tot ideale ouder kan ontwikkelen - is het affect attunement met name lijfelijk. Er wordt wellicht niets woordelijks gezegd, toch worden er tientallen boodschappen mee overgedragen. Stern vertelt dat het weliswaar vaak er aan de buitenkant uit kan zien alsof het kind zijn eigen weg gaat zonder behoefte te hebben aan het lijfelijke contact. Stern deed echter een experiment waarbij de moeder haar lijfelijk contact en reacties weglief bij een kruipend kind. Het kindje werd toen zeer onrustig en onzeker. In het contact wordt mee overgedragen dat de moeder de richting weet, steunt, geniet, enthousiast is, niet forceert maar volgt, meeleeft, niet zomaar het contact verbreekt en soms geluid mee accommodeert. (Met betrekking tot contactverbreking in structuren is het goed eerst negatieve figuren te laten ontrollen, dan pas positieve die pas loslaten wanneer ze zichzelf ontrollen)⁷⁶.

3.5) Welke effecten worden er behaald bij de spel therapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

1. sensopathisch spel en Sensomotorisch spel

Ook door het speels genieten van zintuigindrukken via de tast en de andere zintuigen vormt zich geleidelijk een besef van het eigen lichaam. Daarom is het eigenlijk verrassend dat er zo weinig geschreven is over het sensopathische spel. En dat terwijl iedereen weet hoe graag kinderen zandbergen maken, in de modder springen of spetteren met water. Dat geldt even goed voor veel volwassenen. Misschien is het te gewoon? Te simpel? Het spelen met vormloze materialen als zand, water en klei geeft een kind de mogelijkheid om bij trauma's of conflicten terug te vallen op een vroeger ontwikkelingsstadium. We noemen dat regressie. Een tijdelijke terugval dus, van waaruit volgens deze auteurs gestreefd moet worden naar hogere niveaus van functioneren.

Vermeer (1973) erkent dat al deze aspecten van belang zijn, maar onderstreept daarnaast de eigen waarde van het sensopathische spel. Natuurlijk verandert die enigszins met het ouder worden, maar zij beschouwt het terugvallen naar deze basale spelvorm niet als negatief. Hij noemt het zelfs progressief, omdat het kinderen helpt terug te grijpen naar de wortels van hun bestaan en van daaruit op te bouwen. Zij stelt dat dit spel de gelegenheid geeft om te ontspannen, tot rust te komen, stil te staan bij tactiele en kinesthetische ervaringen en bij de gevoelens die deze oproepen. Sensopathisch spel vraagt niet om een mooie vormgeving of om een uitgewerkte fantasie. Dat kan erbij komen, maar is geen voorwaarde.

In het speelse omgaan met materialen leert het kind de eigenschappen daarvan kennen: een bal is rond en kan rollen. Blokken zijn vierkant en kunnen op elkaar gestapeld worden. Iets waar wieltes onder zitten, kun je laten rijden. Een door of een emmer kun je leeg en weer vol maken. Daarom is het sensomotorische spel belangrijk voor het ontdekken van de wereld.

Parallel daaraan ontwikkelt een kind dat motorisch speelt, al doende alle lichaamsfuncties, en het leert de mogelijkheden en grenzen van het eigen lichaam steeds beter kennen. Daardoor heeft sensomotorisch spel een grote rol in het ontwikkelen van het lichaamsbeeld, dat op zijn beurt weer de basis is voor het zelfbeeld en voor het identiteitsbesef. Niet voor niets wordt het belangrijk gevonden dat een kind 'lekker in zijn vel zit'. Hoe modieus ook, het drukt uit dat de lichaamservaring essentieel is voor de zelfbeleving⁷⁷.

Dat kan een heel ontspannend effect opleveren. In de vorm van sensomotorisch spel leert het kind eigenschappen kennen van materialen om zich heen. Bij het leren kennen van het eigen lichaam, het lichaamsbesef, is het sensopathische spel van groot belang⁸⁰.

1.1 zand en water spel

In de tastende ontmoeting met het ongevormde materiaal kan in lichamelijke ervaringen verankerde, met name impliciete vastgelegde betekenisverlening getriggerd worden, zoals:

- moeilijk in taal te vervatten ervaringen rondom fysieke lichamelijke nabijheid
- het ervaren van de eigen doorleefde vorm van het eigen lichaam als afgegrensd van de ander en de buitenwereld
- de basale ervaring van ingrijpen, meer 'macht' krijgen op de wereld om je heen
- door de lichamelijke involvering kan dit spel thematiek oproepen rondom de zindelijkheid, het eten en meer in het algemeen dynamiek rondom hechtingsgerelateerde ervaringen.

Zand en water zijn beide natuurlijke stoffen die in elk geval een centraal kenmerk hebben: instabiliteit en veranderlijkheid (Hartley, Frank & Goldenson, 1993; Hellendoorn, 2003/ 2006; Vermeer, 1955; Woltman, 1993). Beide elementen hebben hierdoor een gevaarlijke kant. Heel droog zand heeft nauwelijks cohesie, objecten zakken erin weg. Ook in te nat zand is er geen houvast, het is als drijfzand. Water is uitermate instabiel. In het water kunnen dingen wegzinken, wegdrijven en omvallen. Zand en water kunnen mensen en objecten overspoelen en vernietigen. Zand en water hebben echter ook een heel prettige kant. Heel fijn zand voelt prettig aan de huid. Het is zacht en kan troost bieden. Ook water kan kalmerend en rustgevend werken. Zand en water kunnen dus zowel een destabiliserend als een kalmerend effect hebben. Voor zand geldt nog een extra kwaliteit. Door het wat te mengen met water wordt het stevig. Zand wat enigszins hard is, stabiliseert juist. Er kan mee gevormd worden (ballen maken, bergen en dijken) en objecten die erin gezet worden, blijven stevig staan⁸¹.

2. imitatie spel

Imitatieopdrachten bieden veel structuur aan cliënten die moeite hebben met waarneming en ordening van de omgeving en de informatie die op hen afkomt. Het helpt hun om een reëlere waarneming en ordening te krijgen. Zij kunnen de expressiemogelijkheden van lichaam, stem en mimiek oefenen, activeren en bewuster inzetten. Als de cliënt tot enige reflectie in staat is, kan er focus op de beleving ingezet worden⁸⁰. Het kind gaat een ik en een wereld om zich heen ervaren. Het kijken en 'gezien worden' heeft ook de betekenis van herkenning en herkend worden. De eerste stappen naar zelfstandigheid worden gezet⁸¹.

2.1 spel met affect

In de speelse spiegel van de empathisch op het affect van het kind afgestemde ouder ontdekt het kind zichzelf en de ander als een psychisch wezen⁸².

4. Danstherapie

bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Samenvatting en conclusie

Wanneer je danstherapie wilt in zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar komt de Shernborne methode het sterkst naar voren in de theorie. Dit is een 'doe' methode, die het kind via lichamelijke spelen, gemiste vroegkinderlijke ervaringen nogmaals kan laten ervaren. Shernborne gaat ervan uit dat een baby zich bewust wordt van het eigen lichaam, eerst door passief de bewegingen te ondergaan, later door zelf te bewegen. Dit helpt het kind vertrouwen en controle te krijgen over zijn lichaam, interacties aan te gaan en helpt het zijn omgeving te ontdekken. Oogcontact is hierbij een van de belangrijkste middelen om een relatie te versterken en om het kind te helpen zijn aandacht te richten. Zo groeit het besef van andere personen en ontwikkelt het jonge kind een eigen identiteitsgevoel. De ontwikkeling van het jonge kind steunt op lichaamsgevoelens, de toenemende bewegingsmogelijkheden en de lichamelijke interactie met anderen. De methode is gebaseerd op de filosofie van Rudolf Laban (Laban's movement analysis). Laban gaat ervan uit dat de psychische gesteldheid in beweging en/ of (onbewuste) schaduwbewegingen tot uitdrukking komt. Laban beschouwt het lichaam weliswaar als middel voor de expressie van gevoel. Laban is op zijn beurt weer geïnspireerd geraakt door Stern. Dit omdat Vitality affects, die uitdrukking vinden in onze mimiek, lichaamshouding en beweging. Er ontstaat gevoelsmatige afstemming die ons eigen gevoel bevestigt. Bij het werken met de Shernborne methode concentreert de cliënt zich op zijn eigen bewegingen. Dit doet hij door te luisteren naar innerlijke gevoelens en fysieke sensaties. Je zorgt voor op het kind afgestemde oefeningen en bewegingsspel voor het kind en de ouder, de ouder is namelijk bij de therapie aanwezig. Je sluit je aan bij de initiatieven van het kind en het persoonlijke van zijn/ haar beleving en beweging, ook richt je je op relatiespelen. Het gaat nooit om prestaties, contact, plezier en individuele groei zijn het uitgangspunt tijdens de therapie. Effecten naar aanleiding van deze methode zijn; bewustzijn van het zelf, wat zelfkritiek vermindert. Eigenwaarde en zelfvertrouwen groeien zowel op fysiek als emotioneel niveau, ze worden bewust van hun eigen kracht en leren zich inleven in anderen.

4.1) Welke dans methode richt zich op het basale ontwikkelingsniveau?

Sherborne methode;

De Sherborne methode is een 'doe'-methode, die het kind de gelegenheid geeft om, via gerichte en van oorsprong spontane lichaamsspelletjes, vroegkinderlijke ervaringen die gemist zijn alsnog te ervaren. Oorspronkelijk was deze methode gericht op kinderen die door een lichamelijke of verstandelijke beperking moeite hadden met het maken van contact en zich daardoor minder goed ontwikkelden. Nu wordt ze breder aangewend voor kinderen die een slechte start hadden, kinderen met hechtingsproblemen en/of kinderen met een ontwikkelingsachterstand⁸⁸.

4.2) Waar is deze dans methode op gebaseerd?

Sherborne methode;

Deze aanpak is gebaseerd op de filosofie en theorie van 'de menselijke beweging' gemaakt door Rudolf Laban (pionier en grondlegger van de moderne Europese beweging analyse, Laban movement analyse). LMA is een systeem om beweging te begrijpen, analyseren, beschrijven en noteren. Het systeem zorgt voor een uitgebreide kennis van een duidelijke bewegingstaal met een rijk vocabulaire. LMA helpt je om beter te observeren, articuleren en choreograferen⁸.

Laban gaat ervan uit dat de psychische gesteldheid in bewegingen en/ of (onbewuste) schaduwbewegingen tot uitdrukking komt. Laban beschouwt het lichaam weliswaar als middel voor de expressie van gevoel⁹. Laban is weer geïnspireerd geraakt door Stern;

Vitality affects vinden een natuurlijk uitdrukking in onze mimiek, onze lichaamshouding en bewegingen. Zo laten we aan anderen zien hoe we ons voelen. Anderen voelen door de spiegelneuronen dezelfde gevoelspatronen in hun kernzelf en kunnen daardoor meevoelen. Er ontstaat gevoelsmatige afstemming die ons eigen gevoel bevestigt. De dans- en bewegingstherapie sluit aan bij de expressie van emotie en gevoel in lichaam en beweging en maakt daarbij gebruik van het medium dans.

Dit uitgangspunt dat persoonlijkheid en stemming van het moment zich uitdrukken in lichaam en beweging, ligt ten grondslag aan de diagnostiek van de Laban Movement Analysis (LMA) waar dans- en bewegingstherapeuten vaak gebruik van maken. Beweging wordt binnen de LMA opgevat als een psychisch fenomeen. De LMA maakt onderscheidt tussen:

- Body (fysieke lichaam, kinesfeer, relatie tot de grond)
- Space (verplaatsing door de ruimte)
- Shape (het gebruik van de ruimte rond het lichaam)
- Effort (de intentie van een beweging die zich uitdrukt in een kwaliteit waarmee de beweging wordt uitgevoerd). Bij effort worden de volgende dimensies onderscheiden;
 - Weight (intentie; een lichte of zware indruk)
 - Space (aandacht; op iets focussen of met de blik door de ruimte zwerven)
 - Time (beslissen; plotseling, versnellen, rustig, vertragen)
 - Flow (emotie en relatie; in de relatie een emotie inhouden of vrij laten gaan).

De typering van de bewegingen (zwaar, licht, plotseling, versnellen, rustig, vertragen, inhouden, vrij late gaan) vertonen sterke overeenkomsten met de vitality affects (versnellen, verlangzamen, exploderen, uitdoven, voorbijschieten, in kracht toenemen, een climax bereiken, aarzelen enzovoorts)¹⁰.

Het werd bedacht door Veronica Sherborne over een periode van 30 jaar, aanvankelijk in haar werk met kinderen met ernstige leerproblemen, maar is nu uitgebreid tot mensen van alle leeftijden en met alle soorten van speciale behoeften¹¹. Sherborne ontwikkelde haar ideeën vanuit de bewegingen van baby's. Gedragen en ondersteund worden, ingepakt, gevoed en gewassen worden; dat zijn de eerste gewaarwordingen van kinderen. De baby krijgt de eerste informatie over zichzelf en de mensen rondom hem. Het wordt zich bewust van het eigen lichaam, eerst door passief de bewegingen te ondergaan, later door zelf te bewegen. Dit lichaamsbewustzijn helpt het kind vertrouwen en controle te krijgen over zijn lichaam en helpt het zijn omgeving

te ontdekken. De relatie die groeit tussen de baby en de volwassenen ontwikkelt zich voornamelijk door fysisch contact en door oogcontact. Oogcontact is één van de belangrijkste middelen om een relatie te versterken en om het kind te helpen zijn aandacht te richten. Zo groeit het besef van andere personen en ontwikkelt het jonge kind een eigen identiteitsgevoel. De ontwikkeling van het jonge kind steunt op lichaamsgevoelens, de toenemende bewegingsmogelijkheden en de lichamelijke interactie met anderen. De baby lokt deze ervaringen ook uit bij zijn ouders. Vaak hebben de ouders van kinderen met gedrags en emotionele stoornissen deze stimulans om tot lichaamsspelletjes te komen onvoldoende beantwoord⁸⁶.

4.3) Met welke doelen werken dans therapeuten wanneer zij met deze methode bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

" Through my experience of teaching and observing human movement, and of learning through trial and error, I have come to the conclusion that all children have two basic needs; they need to feel at home in their own bodies and so to gain mastery, and they need to be able to form relationships. " (Veronica Serborne 1990)

De methode kan het zelfvertrouwen van een kind stimuleren en de band met de ouders/ verzorgers. Wie zich thuis voelt in zijn lichaam heeft een stevige basis om tot een gezonde persoonlijkheid uit te groeien⁸⁶. De bewegingsmethode kan bijdragen tot

- het ontwikkelen van vertrouwen in het eigen lichaam en de omgeving.
- het op een positieve wijze aangaan en onderhouden van relaties met anderen.
- het inhalen van ervaringen die een kind gemist heeft in de eerste levensjaren⁸⁶.
- problemen op het gebied van de hechting.

Te weinig zelfvertrouwen kan zichtbaar worden door onderstaand gedrag:

- Veel verzet en boosheid, veel stemmingswisselingen.
- Slecht luisteren.
- Angstig en teruggetrokken gedrag.
- Moeite met sociale contacten (vriendjes maken en houden) en begrijpen hoe een ander zich voelt.
- Veel de regie willen nemen.
- Moeite hebben met zich overgeven, alleen aangeraakt willen worden als zij het zelf bepalen.
- Snel uit hun evenwicht zijn.
- Niet lekker in hun vel steken.
- Niet selectief genoeg zijn in contacten met anderen.

4.4) Met welke werkvormen werken de dans therapeuten wanneer zij met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf werken?

Degene die uitvoering geeft aan de Sherborne-methode (de trainer/Sherborne therapeut) biedt zorgvuldig op het kind afgestemde oefeningen en bewegingsspel aan kind en ouder(s) aan. Bij voorkeur in een grote, prikkelarme ruimte met een gladde vloer. Er is veel aandacht voor afstemming tussen ouders en kind en wederkerigheid. Er is geen goed of fout. De trainer sluit aan bij de initiatieven van het kind en het persoonlijke van zijn/haar beleving en beweging. Er wordt relatiespel aangeboden waarbij het leren overgeven aan de ander, leren samenwerken en het leren verdelen van krachten centraal staan.

De begeleider van de sessies let scherp op de lichaamstaal, de reacties en de initiatieven van het kind en laat elke volgende oefening aansluiten op de signalen die het kind geeft. Vanuit dit voorbeeld worden de ouders uitgenodigd deze zelfde sensitiviteit naar het kind toe te ontwikkelen, waarmee zij thuis verder kunnen gaan. Bij de oefeningen gaat het nooit om prestaties; contact, plezier en individuele groei zijn het uitgangspunt. Hiermee worden gevoelens van veiligheid en van eigenwaarde aangeraakt en opgebouwd: vertrouwen, de eerste bouwsteen voor hechting⁹¹.

Sherborne zegt dat Bewustzijn van het Zelf wordt verkregen door concentratie op je eigen bewegingen. Dit bewust worden van wat er met je lichaam gebeurt doe je door te 'luisteren' naar innerlijke gevoelens en fysieke sensaties. Via aanraking in plaats van door te kijken en denken.⁹²

De volgende stap is om te leren bewegen rondom anderen en interactie met anderen te hebben. Dit doe je op een manier die de verdere ontwikkeling van vertrouwen en het opbouwen van positieve relaties, het omgaan met elkaar, kan aanmoedigen. Deze ervaringen van bewegingen zijn in staat om een persoon op passende wijze te ondersteunen, terwijl ze worden aangemoedigd hun unieke creativiteit d.m.v. gedeelde bewegingsactiviteiten te verkennen⁹³.

Zonder een goed vertrekpunt – de eigen identiteit of zelfbesef – kan een kind niets leren over de omringende wereld. Om zelfvertrouwen te winnen moeten we ons niet alleen vertrouwd en op ons gemak voelen in ons eigen lichaam, we moeten ons ook op ons gemak voelen in de omgeving waarin we verblijven. Dit impliceert een bewustwording en aanvaarden van de ruimte rondom ons.

Zonder een relatie aan te gaan met de volwassenen in de eigen leefomgeving, kan een kind niets leren van anderen. De volwassene moet dus in de eerste plaats trachten het vertrouwen van een kind te winnen. De interactiestijl van de begeleider dient een sensitief – responsief karakter te hebben. Het contact tussen de volwassene en het kind kan variëren van een koesterend zorg dragen voor, naar een uitdagen tot initiatieven bij het kind, tot een zich tegenover de volwassenen durven te plaatsen⁹⁴.

4.5) Welke effecten worden er behaald bij de dans therapeuten tijdens hun therapie met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

De effecten die je met de methode bereikt zijn o.a. : bewust zijn van het zelf. Dit helpt zelfkritiek te verminderen en laat mensen in hun eigenwaarde en zelfvertrouwen groeien, zowel op fysiek als emotioneel niveau. De methode helpt een kind zich bewust te worden van de eigen kracht. Het kind kan zich meer gaan overgeven aan de zorg van anderen en zich beter gaan inleven in de ander^{es}.

5. Algemene ontwikkeling en mogelijkheden

bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar

Samenvatting en conclusie

Wat er in de algemene ontwikkeling van een kind van nul tot 1,5 jaar sterk naar voren komt is het volgende: Voor een baby is veiligheid en vertrouwen een belangrijk gegeven. Dit kan de ouder/ verzorger hem bieden door signalen van het kind te interpreteren en erop te reageren. Door dit proces goed te laten verlopen ontstaat er een hechtingsrelatie, wat helpt voor zelfvertrouwen, zelfbesef en het durven experimenteren/ onderzoeken. De volwassene blijft echter deze hele periode belangrijk voor de baby, de baby is geïnteresseerd in de volwassene; het kind imiteert dingen van de volwassene en heeft de volwassene nodig om te leren. Het kind kan daardoor later ook sneller een band met anderen opbouwen. Voor het experimenteren is het wel van belang dat de baby ruimte krijgt om op onderzoek uit te gaan. Hij onderzoekt dan zijn eigen lichaam, de omgeving en materialen. Ongevormde materialen bieden de meeste uitdaging, bijvoorbeeld zand en water. Primaire kleuren rood, blauw, geel en groen wekken interesse op bij de baby net als beweging, geluid, contrast, grootte en ronde vormen. Ook details zijn interessant voor de baby, dit kunnen details van materialen zijn maar ook van gezichten en ogen van mensen etc. Vanaf de geboorte is het kind al gericht op imitatie middels bewegingen en geluid, je kunt dit nog extra stimuleren door veel herhaling toe te passen. Van herhaling leert het kind.

In deze periode leert een kind zich dingen te herinneren, doordat een kind zich dingen kan herinneren kan het verbanden gaan leggen, gaat associëren. Wat later in deze periode weer leidt tot het bewust uitproberen van handelingen (oorzaak- gevolg).

Belangrijk is om het kind positieve ervaringen op te laten doen, niet teveel regels te geven (maar wel consequent te zijn in de regels die je stelt) en het kind zijn eigen gang te laten gaan. Laat het kind maar experimenteren en ga daar in mee.

6.1) Algemene ontwikkeling 0-3 maanden

We kunnen de pasgeborene karakteriseren als een wezen dat met name met zichzelf, en niet met de buitenwereld bezig is. Twee processen die in de eerste weken allesoverheersend zijn, zijn herstel van de inspanningen van de geboorte en aanpassing aan de abrupte overgang in de levensomstandigheden voor en na de geboorte.

Het reageren op prikkels uit de buitenwereld zal in deze periode sterk van aard veranderen; het baby gaat steeds meer bewuste interesse vertonen voor wat er om hem heen gebeurt. Het is niet zo dat een pasgeborene volkomen blanco en passief is en nog helemaal moet leren hoe hij met de wereld om hem heen moet omgaan. Hij brengt al een heel pakket gedragingen mee waardoor hij al wat greep op zijn omgeving heeft. Zo heeft een pasgeborene al een soort automatische interesse voor bepaalde prikkels van buitenaf, met name voor prikkels die van mensen afkomstig zijn. Zo krijgt hij als het ware al een duwtje in de goede richting; daar moet je het zoeken⁸!

In de loop van de derde (soms ook vierde maand) na de geboorte vindt er een snelle ontwikkeling in de hersenen plaats waarbij de hersenschors, die bewust, willekeurig gedrag mogelijk maakt, de meer primitieve

hersendelen kan gaan overheersen. Deze belangrijke ontwikkeling wordt duidelijk in het gedrag van de baby weerspiegeld: de meeste reflexen verdwijnen nu en het baby lijkt zijn aandacht veel meer willekeurig te kunnen gaan richten. Het kan zijn blik beter ergens van losmaken en kan afwisselend verschillende dingen bekijken. Kortom: het lijkt zich meer bewust te zijn geworden van zijn omgeving.

Zien

Hoewel een pasgeborene nog verre van perfect ziet, kan hij toch al aardig wat dingen in zijn omgeving onderscheiden. In de drie daaropvolgende maanden ontwikkelt dit gezichtsvermogen zich verbazend snel verder: we kunnen wel stellen dat een baby van 3 a 3,5 maanden vrijwel even goed ziet als een volwassene.⁹⁷ Pasgeborene kunnen nog niet goed hun ogen focussen (scherpstellen). Ze kunnen dus ook nog niet heel scherp zien. Baby's zien op een afstand van ongeveer 3 meter even scherp als volwassenen op een afstand van negentig meter⁹⁸.

Een pasgeborene kan ook al een langzaam bewegend voorwerp met de ogen volgen, vooropgesteld dat dit voorwerp groot en opvallend genoeg is. Aanvankelijk is deze volgbeweging niet vloeiend, maar schoksgewijs. Dat komt onder meer doordat het netvlies, dat de beelden opvangt, in het begin aan de rand het best ontwikkeld is en in het midden minder. Wanneer nu een voorwerp waar het baby naar kijkt, beweegt, dan valt dat het baby op als het in de rand van het gezichtsveld is gekomen. Dan richt het baby er met een snelle beweging zijn ogen weer recht op, zodat het zijn blik eigenlijk steeds achter het bewegend voorwerp aan loopt. Na ongeveer 6 weken wordt het volgen met de ogen veel vloeiender; op de leeftijd van 3 a 4 maanden kunnen de meeste baby's een persoon die door de kamer loopt met de ogen volgen en ze draaien hun hoofd ook in die volgbeweging mee. Het is aangetoond dat zelfs pasgeborene baby's al kleuren kunnen onderscheiden. Baby's blijken een voorkeur te hebben voor primaire kleuren: rood, blauw, geel en groen, in die volgorde. Kleuren zien ontwikkelt zich ongeveer na 2 maanden, ook kan de baby zich dan focussen op dingen⁹⁹. Pasgeborene hebben een soort kijkreflex: wanneer ze wakker zijn en alert, doen ze (als het licht tenminste niet te fel is) hun ogen open en zoeken als het ware hun omgeving af naar iets om naar te kijken. Wanneer ze iets interessants gevonden hebben, kunnen ze er korte of langere tijd naar blijven kijken en bewegen hun blik daarbij heen en weer over plekjes met een groot verschil in contrast¹⁰⁰. Daardoor prikkelen ze als het ware hun eigen zenuwstelsel, en deze prikkeling schijnt belangrijk te zijn voor een goede ontwikkeling van dat gedeelte van het zenuwstelsel dat met het zien te maken heeft. Het is dus belangrijk dat een baby in die eerste tijd iets heeft om naar te kijken, maar het betekent niet dat we pasgeboren baby's moeten bedelven onder dingen om naar te kijken: ook hier geldt dat weinig genoeg is, als het voor het baby maar interessant is.

De volgende dingen met de volgende eigenschappen zijn voor baby's van 0-3 vooral interessant:

- beweging
- contrast, bijvoorbeeld zwart-wit, duidelijke contouren
- grootte: zeker in de eerste weken heeft een baby er moeite mee zijn blik op kleine dingen te richten
- niet te ingewikkeld: pasgeboren vertonen een voorkeur voor vrij simpele patronen; in de tweede maand gaat het vermogen om de blik te richten op details sterk vooruit; het baby gaat dan ook meer interesse tonen voor iets complexere maar toch nog niet al te ingewikkelde patronen.
- Ronde vormen: met name in de tweede maand wordt de aandacht van een baby heel sterk gevangen door figuren waarin cirkel- of bolvormen voorkomen.

Het voorwerp dat al deze interessante kenmerken in zich verenigt, is het menselijke gezicht: dat is vrij groot, beweegt vaak, heeft opvallende contrasten en contouren en is niet te ingewikkeld van patroon (bovendien zijn de ogen voorzien van een cirkel vorm)¹⁰¹.

Vanaf de leeftijd van 2 maanden beginnen baby's een duidelijke voorkeur te ontwikkelen voor het kijken naar gezichten boven andere patronen. Als ze 3 maanden zijn, kunnen ze onderscheid maken tussen verschillende gezichten en ze kunnen dan bijvoorbeeld bekende onderscheiden van vreemden. Baby's proberen in hun ontwikkeling steeds meer structuren en patronen te ontdekken. Ze gaan hun waarnemingen dus steeds meer organiseren en interpreteren.

horen

Het hoorapparaat van een baby is al in de laatste maanden voor de geboorte vrijwel geperfectioneerd. In de 1^e weken kan er nog vruchtwater in het oor zitten waardoor het oor dan minder functioneren kan.

Al in de eerste weken kunnen baby's verschillen in toonhoogte onderscheiden, ook wanneer de plaatsbron van een geluid veranderd. Ze kunnen tot 3 maanden nog niet de juiste plek vinden, vanaf 2,5 maand beginnen ze zich al beter in de richting van het geluid te verplaatsen maar ze kunnen dat pas volledig vanaf 4- 5 maanden. Een baby kan in de 1^e maanden wel geluiden herkennen en leren vanuit welke richting ze komen¹⁰².

Doordat de baby steeds zijn moedertaal om zich heen hoort, leert hij welke klankeenheden in die taal belangrijk zijn en hij leert ook zich daar steeds meer op te richten. Al heel snel hebben baby's een voorkeur voor menselijke spraakgeluiden boven andere geluidsprikkels, zo blijkt uit onderzoek.¹⁰³

Vanaf de geboorte, en eigenlijk ook in de laatste maanden daarvoor, is een baby zeer gevoelig voor bewegingsstimulatie. Het ervaren van beweging lijkt heel belangrijk te zijn voor een goede ontwikkeling. Dit blijkt onder andere uit onderzoek bij te vroeg geboren kinderen die, op een tijdstip waarop andere kinderen nog in de baarmoeder rondgedragen worden, in een stille couveuse liggen¹⁰⁴. Opgepakt, vastgehouden, rondgedragen, gewiegd, gestreeld en aangeraakt worden zijn zeer belangrijk voor een goede ontwikkeling.

Reuk

Is bij de geboorte al relatief goed ontwikkeld. Pasgeborene kunnen verschillen ruiken, bijvoorbeeld van moeder of een andere vrouw¹⁰⁵.

Taal

In de eerste 6 weken is huilen eigenlijk de enige vorm van geluidsproductie waarover een baby beschikt. Het is belangrijk om te reageren op het huilen van de baby omdat het baby daardoor een fundamenteel gevoel van veiligheid opbouwt, wat ertoe leidt dat het baby geleidelijk aan minder zal gaan huilen (dat gebeurt pas rond de 6^e maand). Ongeveer gelijktijdig met het verschijnen van de eerste sociale lach, dus rond de zesde week, laat het baby ook zijn eerste, als 'uh', 'eu' of 'ah' klinkende geluidjes horen, die tot het eind van de derde maand niet veel zullen veranderen. Op het einde van deze eerste periode van drie maanden gaan de meeste kinderen ook plezier beleven aan geluidjes die zij met speeksel in hun mond kunnen maken.

Wanneer een baby eenmaal die eerste geluidjes maakt, kunnen we soms merken dat hij ze ook nadoet wanneer wij die 'uh' of 'ah' klanken tegen hem maken.

Een baby kan in deze periode ook plezier beleven aan geluiden die anderen voor hem maken. Toonhoogte verschillen en keelklanken kunnen baby's uitermate boeien, ook bij 'gesprekjes' kijken ze je vaak nadenkend aan. Geluidsspelen zijn belangrijk voor het ontwikkelen van het leren luisteren¹⁰⁶.

Parallel aan de taalontwikkeling ontwikkelt een kind ook vaardigheid en inzicht in de niet-talige aspecten van communicatie. In de voortalige periode zien we bij baby's als begin van de taalontwikkeling dat ze eerst voornamelijk non-verbaal communiceren. Het leren van taal begint met zich richten op mensen, hun handelingen, bewegingen en gezichtsuitdrukkingen en ook op hun taal. Baby's kijken vaak heel intensief naar

hun verzorgers. Ze nemen alle kenmerken van communicatie in zich op. Ze gaan geluiden en gezichtsuitdrukkingen imiteren. In de periode 3-6 maanden gaat een kind gebaren gebruiken, zoals zwaaien en nee schudden. Vanaf 6 maanden is een kind in staat tot meer interactie en aankijken¹⁰⁷.

Sociale ontwikkeling

De basis voor het herkennen van de opvoeder wordt in de eerste drie maanden gelegd. Eigenlijk is een baby vanaf de geboorte al sociaal gericht: hij heeft relatief veel aandacht voor menselijke gezichten, waarbij zijn blik aanvankelijk op het bovenste gedeelte van het gezicht, met name de ogen en de haargrens, gericht is. Dat mensengezicht is meestal ook het eerste ding waartegen de baby lacht, gemiddeld zo rond de 6^e week. Dit eerste sociale lachen richt een baby in het begin nog ongedifferentieerd naar allerlei gezichten die het ziet, en zelfs naar twee ogen die op een vel papier getekend zijn. Maar langzamerhand wordt het baby toch meer speciaal gericht op degene die het meest met hem omgaat. Op het einde van de 3^e maand zijn er bij de meeste baby's toch wel tekenen dat zij hun moeder (meestal de voornaamste opvoeder) herkennen: tegen haar lacht hij eerder, vaker en langer. Ook uit bepaalde gezichtsuitdrukkingen, bewegingen of geluidjes van de baby kunnen zij die hem goed kennen, wel opmaken dat de baby hen herkent. Herkennen doet een baby niet alleen via zicht maar ook via andere zintuigen zoals reuk, horen etc¹⁰⁸.

Doordat die relatief goed ontwikkelde andere zintuigen zijn visuele waarnemingen ondersteunen, is het mogelijk dat een baby zijn moeder al na enkele weken herkent wanneer zijn hem oppakt, aankijkt en tegen hem praat. Een baby leert zijn opvoeders goed kennen door middels van nauw contact¹⁰⁹.

Inspelen op de interesse

Zoals al eerder werd benadrukt is een kind in de eerste 6 weken na de geboorte bezig met het vinden van zijn evenwicht en het zich aanpassen aan de nieuwe buitenwereld; het heeft daarvoor een zekere mate van rust nodig. Omdat de baby nu nog voornamelijk automatisch reageert op prikkels van buitenaf, kan hij in deze periode gemakkelijk door te veel stimulatie gestoord worden.

Echt speelgoed is in deze eerste maanden nauwelijks nodig. Enkele dingen om naar te kijken – op het eind van deze periode: iet som in de handen te houden en te bekijken- zijn voldoende. Tegen het eind van deze fase zijn de eigen handen nog veel leuker om naar te kijken en mee te spelen, en het is jammer dat interessante spel af te breken door de aandacht van het kind steeds op speelgoed te richten. Verreweg het mooiste speelgoed voor een baby in deze periode is degene die voor hem zorgt: een mens is voor een baby nu eenmaal verreweg het leukst om naar te kijken, te luisteren en om te voelen. In tweegesprekjes met die steeds bekender wordende persoon kan een baby, terwijl hij zich veilig en geborgen voelt, super- interessant dingen te zien, te horen en te voelen krijgen, waar hij veel plezier aan beleeft¹¹⁰.

6.2) Algemene ontwikkeling 3-6 maanden

In de eerste drie maanden is het kind als het ware losgekomen van sterke automatische reacties op prikkels, en kan nu veel vrijer de wereld bekijken. Het ontdekken van de wereld om hem heen begint met het bestuderen en onderzoeken van het eigen lichaam: in dit tweede kwartaal van het eerste jaar zien we een grote interesse voor de eigen handen en vingers, voor die voeten, waar het kind heel hard mee kan trappelen, en voor de mond, tong en lippen, waar het allerlei geluidjes mee kan maken. Tegelijk met het leren beheersen van de hand (wellicht de meest opvallende mijlpaal die in deze periode bereikt wordt) groeit de interesse in de dingen die je

ermee pakken en betasten kunt. Het kind begint te merken dat het met dingen (en met mensen) allerlei interessante dingen kan doen: het gaat letten op reacties die het zelf in zijn omgeving teweegbrengt. Daarnaast leert de baby nu beter mensen, dingen en gebeurtenissen herkennen: hij merkt nu heel duidelijk het verschil op tussen 'nieuw' en 'bekend'. Het vreemde of nieuwe boezemt een kind in deze periode echter nog nauwelijks vrees in; tezamen met het grote plezier dat een baby van deze leeftijd heeft in sociale spelletjes, maakt dit hem tot een uiterst beminnelijk wezentje

Het gezichtsvermogen van de baby was rond de leeftijd van 3 maanden wel bijna perfect, maar heel snel bewegende (bijvoorbeeld vallende) voorwerpen kon hij nog niet met de ogen volgen en terugvinden. Het kind moet hiervoor eerst leren dat het een voorwerp dat zo snel beweegt dat het even uit het gezichtsveld verdwijnt, weer terug kan vinden door de baan die dat voorwerp beschreef, te verlengen en verder met de ogen te volgen. Rond de zesde maand kunnen de meeste kinderen een gevallen voorwerp op deze wijze met de ogen terugvinden, een vaardigheid die een voorloper is van het vermogen om dingen terug te vinden die verstopt en dus onzichtbaar gemaakt zijn. Het voelen wordt ineens veel meer ingeschakeld nu het kind dingen leert grijpen en manipuleren: met vingers en mond betast het kind dingen en leert zo ook hun voelbare eigenschappen kennen, zoals vorm, structuur, oppervlak, gewicht en temperatuur.

In dit tweede kart van het eerste jaar verwerft het kind het vermogen om, puur op het gehoor, de plaats van een geluidsbron te vinden. Rond een maand of vier draait een baby zijn hoofd naar een belletje, of rammelaar waarmee links of rechts naast zijn oor, op oorhoogte, gerammeld wordt. Op het eind van de zesde maand kan een kind zonder veel zoeken of aarzelen geluiden uit welke richting dan ook lokaliseren, zelfs als ze van beneden of van boven komen.¹¹¹

Leren en denken

Het leervermogen van de baby vertoont in deze periode een spectaculaire vooruitgang. Terwijl het kind eerder wel enkele opvallende kenmerken van dingen en mensen kon onthouden, zoals kleur, grootte, beweging, hardheid en toonhoogte van geluiden, kan het nu ook veel kleinere details en ook het patroon waarin zij voorkomen, onthouden. Dit betekent bijvoorbeeld dat het kind nu gezichten leert herkennen (die we ook als patronen van kleine onderdelen kunnen beschouwen), evenals simpele melodietjes (patronen en klanken) en een bepaalde volgorde van gebeurtenissen: een baby kan nu al blij zijn als zijn moeder dichterbij komt, haar armen uitstrekt en zegt : 'kom je bij mama?'. Een andere vorm van leren die zich in deze periode duidelijk gaat manifesteren, is het leren over het effect van het eigen gedrag. Wanneer een baby 4 of 5 maanden oud is, kunnen we zien dat hij bepaalde gedragingen steeds weer gaat herhalen wanneer zij een interessant effect hebben. De baby heeft daarbij duidelijk interesse en plezier in het resultaat dat hij bereikt. Die gevoeligheid voor de gevolgen van het eigen gedrag zien we ook in de omgang van het kind met zijn verzorgers. Vanaf deze periode zal een kind gedragingen die beloond worden, steeds vaker gaan vertonen en gedragingen die niet beloond worden, steeds vaker gaan vertonen en gedragingen die niet beloond worden, langzamerhand achterwege gaan laten: wanneer ouders bijvoorbeeld veel terugpraten als het kind geluidjes maakt, zal het steeds mee geluidjes gaan maken. Het feit dat een kind nu kan leren dat het zelf met bepaalde inspanningen iets bereiken kan, betekent ook dat het nu wel eens boos en opgewonden kan worden als iets wat het wil, niet lukt of gebeurt: veel kinderen laten zich rond de leeftijd van 6 maanden niet meer zomaar iets afpakken, worden boos als ze ergens niet bij kunnen en laten goed merken dat ze door willen gaan als we met een leuk spelletje ophouden.

Sociale ontwikkeling

In deze periode kunnen we duidelijk gaan merken dat een baby degenen met wie hij veel omgaat, herkent. Bekenden worden over het algemeen met vrolijkheid begroet, maar ook tegen vreemden is het kind nu nog vriendelijk: een vreemde lokt wel interesse (tegen de zesde maand soms 'aanstaren') uit, maar boezemt nog geen vrees in. In de loop van deze periode krijgt het kind ook duidelijk meer plezier in bepaalde spelletjes met zijn opvoeders, en laat dat ook steeds meer merken door hardop te lachen en zelfs te schateren. De baby krijgt nu ook interesse in zijn spiegelbeeld: op het eind van deze periode gaat hij proberen het kind in de spiegel aan te raken, en wat later lacht hij er ook tegen.

Taal

Terwijl het kind eerder voornamelijk ah, 'uh- en 'eu'- achtige klanken produceerde, horen we nu alle mogelijk klinkers en ook medeklinkers. Er is niet veel te voorspellen over de volgorde waarin de verschillende klanken zullen verschijnen: wat wel vaststaat is dat dit brabbelen, naarmate het kind ouder wordt, langer wordt aangehouden en ingewikkelder wordt. Een baby van 3 tot 6 maanden oud weet al iets over de betekenis van tegen hem gesproken zinnen uit de toon waarop ze worden uitgesproken: aan de reacties van het kind is vaak goed te zien dat het merkt of we boos of vriendelijk tegen hem praten. De meeste kinderen kennen voordat ze een halfjaar oud zijn nog niet de werkelijk betekenis van woorden of zinnen, maar dat zal al heel snel daarna gaan beginnen, wanneer ze die woorden en zinnen tenminste maar vaak genoeg te horen krijgen!

Inspelen op de interesse

In deze periode is het kind geïnteresseerd in de gene die voor hem zorgt. In 'gesprekjes' en spelletjes met die persoon beleeft de baby het meeste plezier en hij leert er ook van; door imitatie en beloning van zijn geluidjes krijgt de baby een extra stimulans om te praten; door het steeds weer horen van bepaalde liedjes en spelen van bepaalde spelletjes leert hij ze langzamerhand herkennen. In deze periode is het kind geïnteresseerd in zijn eigen lichaam: met name handen en voeten kunnen zeer langdurig bestudeerd worden. Wanneer het kind geïnteresseerd raakt in reiken en grijpen, kunnen we op die interesse inhaken door geschikte dingen binnen zijn bereik op te hangen, waarop het kan oefenen. Veel en duur speelgoed is ook nu weer helemaal niet nodig. Op het einde van deze periode is het kind heel geïnteresseerd in de dingen die hij in zijn handen houdt. Het is dan ook aan te raden het kind allerlei dingen van verschillende vorm, kleur en materiaal te geven die het kan bekijken, betasten, beruiken, in de mond steken en waar het mee kan slaan en rammelen.¹¹²

6.3) Algemene ontwikkeling 6-9 maanden

Het derde kwart van het eerste levensjaar staat in het teken van ontwikkeling die, in de loop of aan het eind van deze periode, zullen uitmonden in het bereiken van opvallende mijlpalen op verschillende gebieden van de ontwikkeling. In de eerste plaats worden de mogelijkheden van het kind om zijn omgeving te bestuderen en te onderzoeken sterk verruimd: het kind zal in deze periode steeds meer tijd rechtop, in zittende houding gaan doorbrengen en leert zich waarschijnlijk ook wel op de een of andere wijze verplaatsen.

In de periode begint ook het besef te groeien dat dingen en mensen blijven bestaan, ook als ze niet direct zichtbaar meer zijn, en dat je ze, als je zoekt, terug kunt vinden. Samenhangend daarmee kunnen we een opvallende ontwikkeling zien in de gehechtheid van het kind aan zijn voornaamste opvoeder. Wanneer er al veel

tegen een baby gepraat is, zal hij in deze periode ook voor het eerst de betekenis van enkele zinnen en woorden gaan leren. De overgang naar de laatste fase in het eerste levensjaar, die meestal rond de leeftijd van 9 maanden plaatsvindt, wordt bovendien gemarkeerd door een sterke toename van de interesse in en het vermogen tot imitatie: in de periode van 6 tot 9 maanden vertoont het kind weliswaar een grote interesse in wat het ons ziet en hoort doen, maar pas in de fase die daarop volgt, zal hij dingen die hij ziet en hoort, na gaan doen.

Waarneming en interesse

Een kind in deze periode kan heel lang en geïnteresseerd kijken naar wat anderen aan het doen zijn: huishoudelijke bezigheden, knutselen, schrijven en telefoneren kunnen nu met grote belangstelling gevolgd worden. Wanneer het kind nu voorwerpen aan het onderzoeken is, gaat het steeds meer interesse in kleine onderdelen en details vertonen. Tegen de leeftijd van 9 maanden gaat de baby kruimeltjes en pluisjes proberen te pakken en steekt zijn vingers in alle kleine gaatjes. Bij het onderzoeken van dingen wordt de mond nog heel intensief gebruikt omdat een baby daar nu eenmaal nog het allerbeste mee kan voelen. De baby die nu heel goed de plaats van een geluidsbron kan bepalen, krijgt nu nog steeds meer interesse in allerlei soorten geluiden.

Leren en denken

Een heel belangrijke ontwikkeling in deze periode is de groei van het besef dat mensen en dingen ergens blijven bestaan, ook als zij uit het directe gezichtsveld verdwijnen. Dit betekent dat er in de ontwikkeling van het geheugen een belangrijke stap gemaakt is: tot nu toe was het kind alleen in staat tot herkenning, hetgeen wil zeggen dat geheugenbeelden konden worden opgeroepen door bepaalde dingen die het kind waarnam; door vergelijking van het waargenomen met geheugenbeelden kon het kind dingen herkennen, of juist tot de conclusie komen dat ze nieuw waren en hij ze niet eerder gezien had. Nu echter is het kind ook in staat tot herinnering, dat wil zeggen, het kan een geheugenbeeld ook te voorschijn halen en vasthouden als er niets aanwezig is wat dat geheugenbeeld oproept. We zullen zien dat deze ontwikkeling in het denken belangrijke gevolgen heeft voor de ontwikkeling van de band tussen kind en opvoeder.

Een tweede aspect van het denken waarin we in deze periode een snelle vooruitgang zien, is het inzicht in het verband tussen oorzaak en gevolg. Het kind begrijpt dat je met bepaalde middelen bepaalde doelen kunt bereiken. Terwijl het kind in de vorige periode al wel interessante gevolgen van zijn daden opmerkte en deze dan weer herhaalde, gaat het nu bewuster uitproberen welke nieuwe effecten het met zijn gedrag allemaal bereiken kan.¹¹³

Sociale ontwikkeling

In de periode van 3 tot 6 maanden heeft het kind al heel duidelijk onderscheid leren maken tussen bekende en vreemde personen. In de loop van de periode tussen 6 en 9 maanden zal het kind zich echter steeds gereserveerder tegenover vreemden gaan opstellen, en ten slotte zelf bang voor hen kunnen worden. Deze vrees voor vreemden wordt ook wel '8-maandenangst' genoemd, omdat 8 maanden de gemiddelde leeftijd is waarop dit verschijnsel zich, meestal plotseling, voor het eerst voordoet. In de loop van deze periode wordt het steeds duidelijker dat het kind zich aan die voornaamste verzorger gaat hechten.

Deze gehechtheid betekent dat het kind in de nabijheid, in contact met die speciale persoon wil zijn en blijven: als die er is, voelt het kind zich veilig en kan rustig zijn omgeving verkennen en spelen. Het kind gaat nu zelf ook steeds meer actieve pogingen doen om dat contact met die persoon te behouden of te herstellen. De baby

houdt zijn moeder steeds in de gaten, probeert haar te volgen of protesteert als zij te ver weggaat, huult en zoekt als zij weg is en is blij als ze terugkomt. Het is duidelijk dat het besef dat moeder er nog is, ook al ziet het kind haar niet meer, een voorwaarde is voor dat zoeken naar de moeder en die pogingen om haar weer terug te krijgen ; dit besef groeit in de loop van deze periode en is op het eind ervan bij vrijwel alle kinderen aanwezig. Een kind kan zich hechten aan meerdere personen die geregeld met hem omgaan, maar juist die ene die in nauwe wisselwerking met het kind de baby het best heeft leren kennen en op zijn signalen is ingegaan, neemt een speciale plaats in: deze persoon geeft het kind het meest fundamentele gevoel van veiligheid en geborgenheid, waardoor het kind helemaal zichzelf kan zijn en zich optimaal kan ontplooiën. Hoewel het kind op het eind van deze periode, en trouwens nog vele maanden daarna, de lijfelijke aanwezigheid van die verzorger nodig heeft om zich helemaal lekker te voelen, leert het op den duur om zich ook veilig te voelen als die persoon niet in de directe nabijheid is. De belangrijkste voorwaarde daarvoor is dat het kind leert dat de verzorger bereikbaar is en dat hij steeds weer terugkomt. Dat vertrouwen in de bereikbaarheid van de verzorger leert het kind met name doordat die verzorger veel op de signalen van het kind om hulp reageert wanneer het kind niet in zijn directe nabijheid is: het kind leert dan dat het zich veilig een eindje weg kan wagen. Vertrouwen in de terugkeer van de verzorger leert het kind door ervaring met aanvankelijk heel korte en later wat langere scheidingen die onder prettige omstandigheden plaatsvinden.

Taal

Het brabbelen dat in de tweede maand na de geboorte begon, wordt ook in dit derde kwart van het eerste levensjaar voortgezet: het kind blijft zich oefenen in het produceren van alle mogelijke klanken. Op het eind van deze periode, op de leeftijd van 8 a 9 maanden, zal dit brabbelen echter een fundamenteel ander karakter krijgen. Vaak treedt deze verandering op na een relatief stille periode bij het kind, waarin het dan weer druk bezig is met het oefenen van andere dingen, zoals zijn pas geleerde vaardigheid om zich voort te bewegen. Terwijl het kind tevoren voor zichzelf brabbelende en zijn geluidsproductie niet zozeer afhankelijk was van de taal die het in zijn omgeving hoorde, draagt het nieuwe 'sociale' of 'imiterende' brabbelen wel heel duidelijk het stempel van de tegen het kind gesproken taal. Het lijkt nu steeds meer alsof het kind weliswaar onverstaanbaar, maar tocht 'echt' praat: we horen een echte zinsmelodie, relatief veel bekende klanken en ook echte herhaalde lettergrepen zoals 'bababa', 'mama' of 'papapapa'. Deze vorm van imitatie, die ergens in deze periode voor het eerst optreedt, zal in de loop van de volgende fase een hoogtepunt bereiken.

Een heel belangrijke mijlpaal in de taalontwikkeling is het begrijpen van de eerste woorden, wat bij heel veel kinderen in de loop van deze periode te constateren is. Zoals al eerder werd benadrukt, is dit wel sterk afhankelijk van de vraag of er in de voorafgaande perioden veel en duidelijk tegen het kind gepraat is. Wanneer dit inderdaad het geval is, zal het nu gaan voorkomen dat de baby bij het horen van een bepaald woord (bijvoorbeeld 'pap', 'klok', 'fles') een reactie vertoont (bijvoorbeeld in een bepaalde richting kijken), waaruit blijkt dat het kind weet wat dat woord betekent. Deze passieve woordenschat vertoont in het begin maar een heel langzame toename en heeft veel herhaling nodig om in stand te blijven.

Grijpen en manipuleren

In deze periode begint de baby interesse in heel kleine dingetjes te krijgen. De meeste kinderen kunnen nu ook een kruimeltje of rozijn tussen duim en wijsvinger oppakken: daarbij wordt echter nog niet de top, maar de zijkant van de wijsvinger gebruikt. Het samenspel tussen beide handen wordt steeds fijner: voorwerpen worden van de ene hand in de andere overgepakt en rondgedraaid, waarbij steeds meer de vingertoppen worden gebruikt. Tegen het eind van deze periode, of aan het begin van de volgende, gaat de baby met een uigestrekt

wijsvingertje dingen aanraken en betasten, en steekt die vinger ook in alle gaatjes. In de loop van deze periode van 6-9 maanden groeit de vaardigheid en interesse in het uitvoeren van heel speciale handelingen met voorwerpen. Zo zien we kinderen nu vaak met de vlakke hand tegen dingen slaan, of dingen tegen elkaar slaan. Ook het opzettelijk laten vallen van voorwerpen, dus die hele volgorde van iets grijpen -optillen- hand openen en loslaten- volgen met de ogen, kan nu eindeloos herhaald worden. Een derde opvallende handeling, die soms ook pas in de volgende fase opvalt, is het ergens in grijpen met de hand: terwijl het kind vroeger de rand van een doosje of beker pakte, kan het nu zijn hele hand er in steken¹¹⁴.

Inspelen op interesse

Zolang het kind zich nog niet kan voortbewegen, is het belangrijk om het , wanneer het wakker is, een plaatsje te geven vanwaar het de bezigheden van zijn huisgenoten kan volgen.

Wanneer de baby zich eenmaal kan verplaatsen, wordt vaak de box de plaats waar hij de grootste gedeelte van zijn tijd doorbrengt. Vanuit het oogpunt van het bevorderen van een optimale ontwikkeling is die box echter een onding, waar zo min mogelijk gebruik van zou moeten worden gemaakt. Het kind heeft ruimte nodig om al zij nieuwe motorische vaardigheden te oefenen en bovendien is het erg frustrerend om in je onderzoekingsdrang steeds door de spijlen gestuit te worden. Omdat de aandacht voor details sterk toeneemt, is het goed het kind allerlei kleine voorwerpen of voorwerpen met kleine onderdelen te geven om te laten bekijken en onderzoeken. Het wordt nu steeds beter mogelijk om de aandacht van het kind te richten op allerlei kleine dingen en details, door ze aan te wijzen en erbij te vertellen.

Omdat het kind nu veel op het gedrag van volwassenen let en tevens steeds meer geïnteresseerd raakt in de werking en mogelijkheden van dingen, is het goed om af en toe eens voor te doen wat je met bepaalde dingen doen kunt of hoe ze werken. Hoewel u nog niet kunt verwachten dat het kind het na zal doen, zal het toch heel geïnteresseerd zijn en veel meer leren dan het ons direct laat zien.

De interesse van het kind kan ook geprikkeld worden door hem met bepaalde 'probleempjes' te confronteren waarbij hij zijn nieuwe vaardigheden gebruiken kan; met name zoekspelletjes en spelletjes waarbij het enorm gaat om via een omweg iets te pakken te krijgen zij nu erg geliefd.

Het kind krijgt nu ook steeds meer interesse in allerlei- ook heel zachte- geluiden. We kunnen op die interesse inhaken door, wanneer we merken dat het kind ergens naar luistert, te vertellen wat het is of wie het maakt. We kunnen nu ook af en toe de aandacht van het kind proberen te richten op geluiden die hij nog niet opgemerkt had. Ten slotte is het , zoals eigenlijk in elke periode, buitengewoon belangrijk om veel tegen het kind te praten, met name dingen waar het op dat moment aandacht aan schenkt¹¹⁵.

6.4) Algemene ontwikkeling 9- 12 maanden

Van nu af brengt het kind het grootste gedeelte van de dag rechtop door. Het feit dat het kind alleen kan zitten en dat het zich kan verplaatsen, maakt dat nu veel minder afhankelijk is en meer kans heeft om zelf zijn omgeving te gaan onderzoeken.

De baby lijkt ook meer mens te zijn geworden door de twee nieuwe , echt sociale vermogens tot taalbegrip en imitatie van woord en gebaar: die in de periode van 9- 12 maanden opeens heel sterk op de voorgrond treden. Allesoverheersend is in deze periode echter de behoefte aan nauw contact met degene aan wie het kind zich gehecht heeft. Alleen wanneer het kind die figuur bereikbaar weet, kan het zich rustig aan oefening en uitbreiding van zijn nieuwe vaardigheden wijden. Pas in het tweede levensjaar zal het kind vanuit die veilige

geborgenheid wat meer afstand gaan nemen van die verzorger: letterlijk, om zijn omgeving te gaan verkennen, maar ook figuurlijk, met namen in het ontwikkelen van een eigen wil.

Leren, denken en interesse

Net als in de voorafgaande periode is het kind ook nu zeer geïnteresseerd in wat de mensen in zijn omgeving doen. Het verschil met die periode is dat het veel dingen u ook kan en wil nadoen: het wil ook deurtjes open- en dichtdoen, op de knopjes van de tv drukken en met de bezem vegen.

De interesse in details bereikt nu een hoogtepunt. Veel kinderen (maar echt niet allemaal!) beginnen het nu leuk te vinden om samen met hun ouders plaatjes in prentenboeken te bekijken: zij kijken heel geïnteresseerd naar wat aangewezen wordt en gaan zelf ook met hun hele hand of alleen met een wijsvingertje over de plaatjes. Bekende personen en dingen kunnen nu vanaf een foto herkend worden. Bij het onderzoeken van voorwerpen is het kind, nog meer dan in de vorige periode, gesplitst op de mogelijke werking ervan. Het is heel belangrijk het kind de gelegenheid te geven tot dit soort oefeningen en het daarbij zo min mogelijk te storen.

Het herinneringsvermogen van het kind wordt steeds beter: het kan nu bijvoorbeeld langer achtereen blijven zoeken naar een verstopt voorwerp of een verdwenen persoon, en gaat daarbij ook steeds beter redeneren. Door dit betere geheugen en door het groeiende inzicht in de relatie tussen oorzaak en gevolg, wordt het voor het kind nu mogelijk om bepaalde heel simpele regels te leren over enkele dingen die niet mogen. Er zijn twee belangrijke punten die bij dit leren van de eerste regels in het oog gehouden moeten worden. In de eerste plaats mogen het er niet te veel zijn. Een tweede punt dat we in het oog moeten houden, is de noodzaak om de gestelde regels consequent toe te passen, je moet dan ook 'veel positief reageren op gedrag van het kind'. Het is aangetoond dat kinderen die weliswaar veel vrijheid krijgen, maar toch via het onthouden van een paar regels moeten leren om met anderen rekening te houden, zich beter ontwikkelen dan kinderen die alles of juist heel weinig mogen¹¹⁶.

Sociale contacten

De meeste kinderen met een vaste verzorger die veel op de signalen van het kind reageert, vertonen aan het begin van deze periode al een duidelijke gehechtheid aan deze figuur. Al eerder werd benadrukt dat het belangrijk is die behoefte aan contact met die speciale persoon zoveel mogelijk te bevredigen, zodat het kind door ervaring en vertrouwen in de bereikbaarheid van die figuur kan ontwikkelen. Overigens gaan veel kinderen zich tegen het eind van het eerste levensjaar ook hechten aan andere personen die regelmatig voor het kind zorgen of met hem spelen: die ene figuur echter blijft meestal in dit opzicht het belangrijkste en biedt het kind het grootste gevoel van veiligheid. Het is heel goed als het kind – binnen die veilige relatie met zijn opvoeders- al tot wat zelfstandigheid wordt aangemoedigd, bijvoorbeeld zelf brood eten, zelf het bekertje leegdrinken. Het kind begint in deze periode namelijk heel gevoelig te worden voor lof en waardering, vooral van de personen aan wie het gehecht is. Door aanmoediging van die eerste pogingen om dingen zelf te doen, zal het kind zeker in zijn zelfvertrouwen gestrekt worden.

Taal

Dit laatste kwartaal wordt gekenmerkt door 'sociaal' of 'imiterend' brabbelen, dat steeds meer de kenmerken van de eigen moedertaal gaat vertonen: we horen een echte zinsmelodie, bekende klanken en lettergreepvorming. Hoewel het kind nu in principe klanken die het hoort, kan nazeggen, heeft het met sommige klanken veel minder moeite dan met anderen, die we pas in de loop van het tweede levensjaar zullen gaan horen. In deze periode 9-12 maanden overheersen 'a'- achtige klinkers, en bij de medeklinkers komen de 'p' en de 'm' het meest voor.

Sommige kinderen kunnen u al hele woorden nazeggen, maar echt woordgebruik in de zin van het systematisch zelf gebruiken van een woord in verband met een bepaald ding of bepaalde persoon, komt voor de eerste verjaardag zelden voor. Veel kinderen gaen in de vorige periode al blijk van het begrijpen van woorden en zinnen. Wanneer er veel tegen een kind gepraat wordt, kan deze begrijp- woordenschat zich al voor het eind van het eerste levensjaar sterk ontwikkelen. De meeste personen en dingen wanneer de naam ervan genoemd wordt, of geven er op een andere wijze blijk van dat zij weten wat bepaalde zinnen betekenen.

Het omgaan met voorwerpen

De interesse in details bereikt nu een hoogtepunt. De meeste kinderen kunnen nu met de toppen van duim en wijsvinger een kruimeltje of rozijntje oprapen. Veel kinderen leren nu om een ander iets aan te geven. Er is veel interesse in de specifieke werking van dingen; zo krijgen voorwerpen die open en dicht kunnen veel aandacht. Het is opvallend dat kinderen nu opeens veel vaker dan vroeger verschillende voorwerpen op de een of andere wijze met elkaar gaan combineren.

Het is belangrijk het kind niet te veel voorwerpen of speelgoed tegelijk te geven; een hele berg speelgoed in de buurt maakt het voor een kind moeilijk te kiezen en kan- zeker bij kinderen die zich snel laten afleiden – leiden tot oppervlakkig en chaotisch spel. Het is beter als het kind over een beperkt aantal dingen kan beschikken. We kunnen inhaken op het nu groeiend vermogen tot en de interesse in imitatie van het gedrag van anderen, door het kind de kans te geven ons gade te slaan bij de dagelijks bezigheden en door af en toe voor te doen wat je met bepaalde voorwerpen doen kunt. Vooral in verband met het groeiende taalbegrip is het erg belangrijk om veel tegen het kind te praten. Wanneer het kind eenmaal de betekenis van enkele woorden kent, heeft het ook het principe door dat bepaalde klankcombinaties naar dingen of personen in de omgeving kunnen verwijzen. We kunnen nu, en ook in het hele volgende jaar, steeds vaker opmerken dat het kind bij het horen van een hem onbekend woord rondkijkt of zijn ouders vragend aankijkt, als het ware om de zin van dat woord te zoeken. Door de grote aandacht van het kind op z'n moment zijn dat de situaties om het de betekenis van woorden en zinnen duidelijk te maken, bijvoorbeeld door het betreffende ding aan te wijzen en het woord te herhalen. Vanaf deze periode heeft het kind veel plezier in het uitvoeren van eenvoudige gesproken opdrachtjes. Ook dit is een uitstekend middel om het taalbegrip bij het kind te bevorderen en bovendien kan de opvoeder erdoor een goed beeld krijgen van wat het kind allemaal al begrijpt, en dat is vaak heel wat meer dan hij op het eerste gezicht gedacht had.¹¹⁷

6.5) Algemene ontwikkeling 12-18 maanden

De periode tussen 12 en 18 maanden kunnen we karakteriseren als een periode van oefening en experiment: de wereld lokt, maar het kind wil toch in nauw contact blijven met zijn veilige thuishaven: de persoon aan wie het gehecht is.

Twee heel opvallende ontwikkelingen die we tussen 12 en 18 maanden zien, zijn het los leren staan en lopen en het eerste gebruik van woorden om aan anderen iets mee te delen of duidelijk te maken. In nauwe samenhang met die twee stappen in de ontwikkeling zien we een verandering op een derde gebied, namelijk de ontwikkeling van het zelfbesef. Tot nu toe heeft het kind als het ware geleefd in twee- eenheid met zijn verzorger: die hoorde bij hem en was een soort uitbreiding van hemzelf. De groeiende mogelijkheden die het kind nu heeft om zich van die persoon weg te bewegen en om met hem over een afstand toch contact te hebben via de taal,

zullen het kind nu steeds meer het gevoel gaan geven dat het een 'apart persoon' is, ook hiermee kan hij gaan experimenteren.

Leren, denken en interesse

Het onderzoeken van en spelen met voorwerpen krijgen nu een creatief karakter dan tevoren. Terwijl het kind eerder als het ware toevallig ontdekte wat het met dingen doen kon en die handeling dan steeds herhaalde om het interessante effect weer te zien, gaat het nu opzettelijk allerlei variaties in zijn handelingen aanbrengen om te kijken wat dat voor een uitwerking heeft. We zien het kind allerlei nieuwe, zelfbedachte dingen doen die het ook niet van anderen gezien kan hebben. We kunnen het kind nu 'creatief' noemen omdat het voorwerpen en speelgoed niet alleen gebruikt op die manier die daarvoor bedoeld is, maar er ook heel andere dingen mee doet. Gezien deze interesse van het kind in experimenteren, is het niet verwonderlijk dat het meestal snel uitgekeken is op speelgoed dat maar een of enkele handelingsmogelijkheden heeft, in de vorm van mechanische trucjes, zoals die dure opwindbare babytelevisie en allerlei opwindautootjes en –poppetjes. Zand, water, grote kartonnen dozen, een stapel papiertjes, een doos met grote knopen of wasknijpers zijn dingen die zich veel meer voor verschillende experimenten lenen.

Ook omdat het kind heel geïnteresseerd is in wat volwassenen doen en dat ook steeds beter kan nadoen, is het veel liever met 'echte' dingen bezig dan met kinderspeelgoed.

We zien bij het kind in deze periode ook de eerste doen- alsof- of fantasiespelletjes: we kunnen het de pop bijvoorbeeld denkbeeldig eten zien geven, soms geeft het ons ook denkbeeldige dingen aan en kijkt dan heel verheerlijkt als we dan 'dank je wel!' roepen. Hieruit blijkt dat het kind steeds beter gaat denken, dat wil zeggen: bezig kan zijn met voorgestelde dingen en niet meer zo vastzit aan de concrete werkelijkheid. Een ander verschijnsel waaruit dit groeiende voorstellingsvermogen blijkt is het feit dat kinderen nu blijken van herkenning kunnen gaan vertonen als we met ze praten over dingen die kort tevoren gebeurd zijn, en dus niet meer in het hier en nu aanwijsbaar zijn. De basis voor het kunnen luisteren naar verhaaltjes is er!

Sociale ontwikkeling

Wanneer het kind een goede relatie met zijn verzorger heeft kunnen opbouwen, zodat het zich veilig voelt en vertrouwen heeft in die figuur, zal het zich nu wat vaker en wat verder weg wagen van die vertrouwde persoon en dingen op eigen houtje gaan doen. Het is belangrijk deze vorm van zelfstandigheid aan te moedigen en het kind ook gelegenheid te geven tot eigen prestaties, bijvoorbeeld door het zelf te laten eten en het te laten 'helpen' in het huishouden¹¹⁸.

Dit afstand nemen van de opvoeder en het zelf dingen willen doen staan duidelijk in verband met de ontwikkeling van het zelfbesef, het idee een aparte persoon te zijn die, los van die ander, zelf dingen kan en wil. Dit zich ontwikkeld zelfbesef blijkt onder andere ook uit het feit dat het kind zichzelf nu in de spiegel gaat herkennen. Ook het blijik geven van de gevoelens van trots en schaamte, die we in het eerste jaar niet zagen, wijst erop dat het kind zich meer en meer als een afzonderlijk persoon gaat zien, die zelf dingen doet. In dit tweede jaar, en vaak al in de eerste helft ervan, zal elke ouder geconfronteerd worden met de eigen wil van het kind: het gaat zich verzetten, met name tegen degene die het meest voor hem zorgt.

Taal

Ergens in de periode tussen 12 en 18 maanden gaan de meeste kinderen voor het eerst woorden gebruiken. Dit woordgebruik moet goed onderscheiden worden van het nazeggen of imiteren van woorden. Een kind dat heel goed woorden kan nazeggen, of imiteren van woorden. Een kind dat heel goed woorden kan nazeggen, hoeft

helemaal nog niet te beseggen wat ze betekenen. Met woordgebruik bedoelen we heel speciaal het verschijnsel dat een kind zelf herhaaldelijk bepaalde klanken of woorden gebruikt in verband met heel speciale mensen, dingen of situaties. Het op deze wijze leren gebruiken van klanken vereist een hele stap in de ontwikkeling van het denken: het kind moet het verband tussen klanken en dingen kunnen zien, met andere woorden: het moet klanken kunnen zien en gebruiken als symbolen.

De leeftijd waarop het eerste woord gebruikt wordt, kan voor normale kinderen heel sterk uiteenlopen. Bij een enkel kind horen we het rond de eerste verjaardag, maar bij de meeste pas rond de vijftiende of zestiende maand, of nog wat later in het tweede jaar. Hoewel een kind in deze periode meestal nog niet meer dan een woord tegelijk zegt, heeft dat ene woord vaak toch de betekenis van een hele zin, wat we kunnen afleiden uit de toon waarop en de situatie waarin het gezegd wordt. 'Papa' kan bijvoorbeeld betekenen: 'daar is papa', 'dat is papa', 'papa kijk eens', of 'waar is papa?'. Na deze zogenaamde 'eenwoordzinnen' gaan sommige kinderen al heel snel, terwijl hun woordenschat nog maar heel klein is¹¹⁹.

Het omgaan met voorwerpen

Als het kind in de vorige periode de 'nijptanggreep' nog niet beheerste, zullen we die nu in elk geval wel zien: heel kleine dingetjes worden tussen de toppen van duim en wijsvinger opgeraapt.

Het kind leert nu ook meer speciale handelingen die je met bepaalde dingen doen kunt: een autootje voortduwen en met de wieltjes draaien, met een krijtje, pen of potlood op papier krabbelen. Het leert ook dat je water en zand kunt gieten: uit een beker, kopje of flesje op de vloer of in iets anders. Door zijn verbeterd evenwichtsgevoel en groeiend vermogen tot samenspel tussen beide handen leert het kind steeds beter dingen te combineren en is daarin ook hevig geïnteresseerd.

Inspelen op interesse

De meeste kinderen zijn nu zeer geïnteresseerd in de bezigheden van volwassenen, bijvoorbeeld in huishoudelijk werk. Geef het kind de gelegenheid om ook mee te doen, door het te betrekken bij de dingen die u doet en het te laten 'helpen' (bijvoorbeeld door dingen aan te geven of weg te brengen) en door het met allerlei huishoudelijke voorwerpen te laten spelen. Ook het samen bekijken van plaatjesboeken en erbij vertellen en aanwijzen boeit het kind nu. Sommige kinderen kunnen nu ook al aandacht opbrengen voor een echt verhaaltje, waarbij gepraat wordt over dingen die niet hier en nu te zien en te horen zijn. Vooral dingen die pas gebeurd zijn en waaraan het kind veel plezier beleefd heeft, blijkt het kind zich in zo'n gesprekje te kunnen herinneren. In deze periode geven veel kinderen voor het eerst blijk van fantasie in hun spel. Onderbreek het spel zo min mogelijk met suggesties of aanwijzingen, maar laat het kind zoveel mogelijk zijn eigen gang gaan. Het is wel belangrijk om mee te doen als het kind probeert om u er ook bij te betrekken; wanneer u laat blijken dat u ook plezier hebt in zulke spelletjes en dat u best mee wilt doen, zal het kind gestimuleerd worden om ermee door te gaan en nieuwe dingen te bedenken. Wanneer het kind eenmaal heeft laten zien dat het tot fantasiespel in staat is, kunt u zelf ook af en toe eens met zo'n spelletje beginnen¹²⁰.

Deel 3

De analyse
Koppeling naar dramatherapie
Eindconclusie
Aanbeveling
Discussie
Voorstel praktijkproduct
Samenvatting
Summary

De analyse

Samengevat*

* voor de uitgebreide versie, zie bijlagen 'het analyse proces'

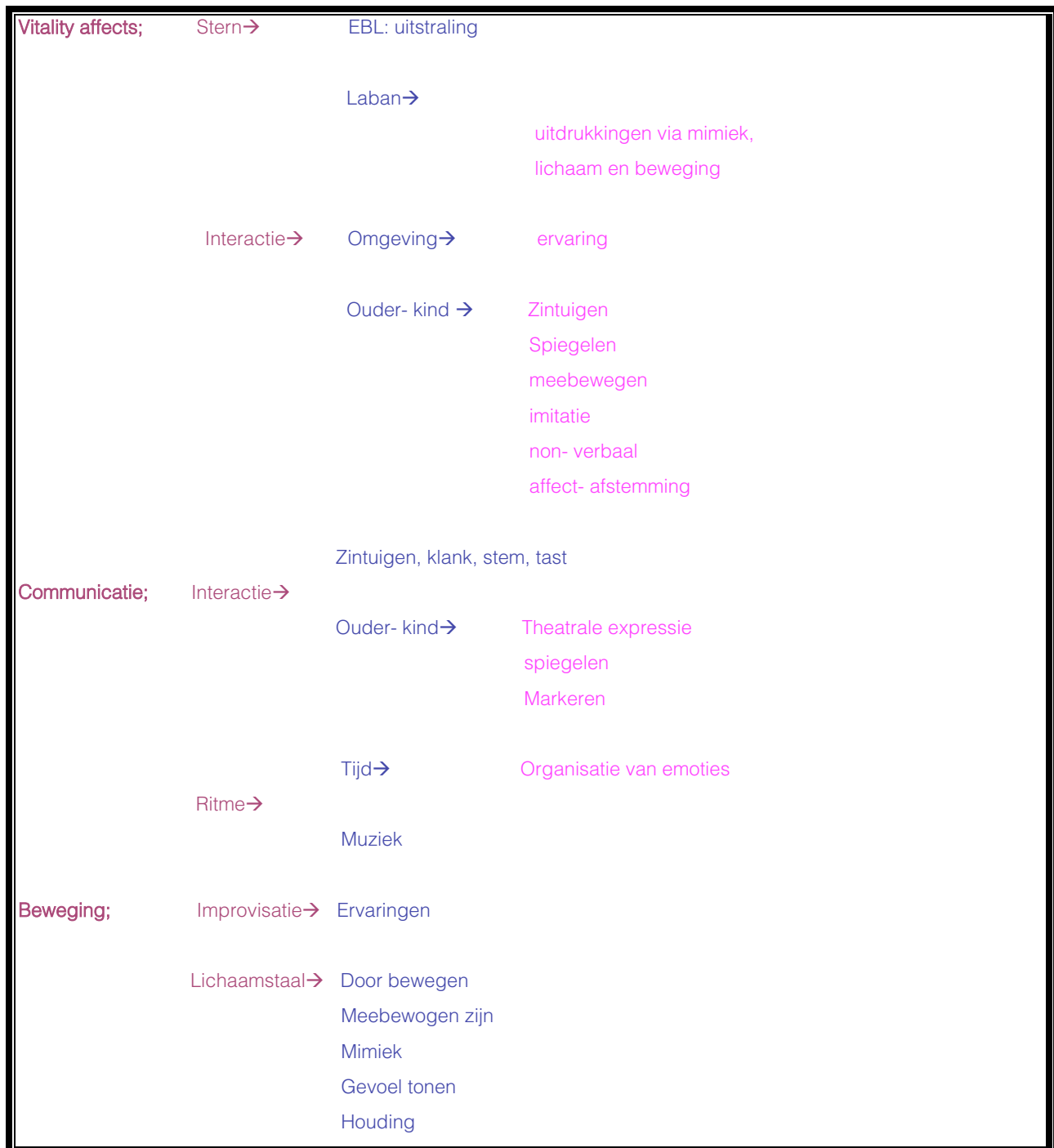
De analyse

Hier een kort overzicht van de inhouds- tekstanalyse van de sub- deelvragen van deelvraag 1 t/m 4. Per sub- deelvraag worden de begrippen getoond die uit de analyse naar voren zijn gekomen:

De methodes van de andere disciplines zijn gericht op:

Ouder- kind;	Imitatie	
	Communicatie	
	Herhaling	
Motoriek;	Ritme	
	Beweging	
	Zintuigen	
Basaal spel;	Sensomotorisch/ sensopathischspel	
	lichamelijk	
	Zintuigen	
Doelgroep;	Beperking in→	Contact
		Ontwikkeling
		Hechting

De rationale van de andere disciplines zijn gericht op:

De doelen van de andere disciplines zijn gericht op:

Beleving;	Ervaring In het 'hier en nu' komen	
Ontwikkeling;	Zelf→ Ego	Jezelf begrijpen De ander begrijpen
	Communicatie→	Interactie Hechting
Emotie;	Hanteren	
	Contact→	Gevoelens
	Vergroten	
	Reflecteren	
	Expressie→	Uitbreiden
Lichaam;	Bewegen Vertrouwen Versterken	

De werkvormen van de andere disciplines zijn gericht op:

Prikkel;	Beleving	
	Vormloos materiaal	
	Lichamelijk	
	Zintuiglijk	
	Uitnodigen tot beweging	
Samenspel;	Imitatie	
	Afstemmen→	Tijd geven
		Invoelend
		Observeren, signalen interpreteren, daarna handelen
		Oogcontact
	Interactie→	Ouder- kind
Beweging;	Zintuigen	
	Uitnodigen tot beweging→	Spieren
		Oogcontact
		Mond
		Mimiek
		Keelklanken
	Herhaling	
	Ritme	

De effecten van de therapieën van de andere disciplines zijn gericht op:

Zelf;	Lichaamsbeeld→	Eigen kracht
	Zelfbeeld→	Zelfstandigheid Zelfvertrouwen→ Fysiek Emotioneel
	Identiteitsbesef→	Zelfexpressie Sociale competenties
Expressie;	Bewustwording→	Gevoelens Zintuigen Lichaam Stem Non- verbaal contact Mimiek
Interactie;	Via 'de speelse spiegel' ontdekt het kind zichzelf en de ander als psychisch wezen	
	Ouder kind interactie wordt gemarkeerd	
	Interactiestructuren hebben positieve consequenties	
	Meer inleven in de ander	
	Ondersteund loskomen van eenzijdige verhouding met de werkelijkheid	
	Contact leggen via muziek	
	Het kind leert→	Vertrouwen Grenzen Veiligheid Ontspannen Eigenschappen van het materiaal

Wanneer je al deze analyses, middels de tekstanalyse, samenvoegt tot 1 schema dan kom je tot de volgende begrippen, die belangrijk zijn voor therapie bij het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar:

Ouder- kind; imitatie, communicatie, herhaling
Beweging; afstemming; lichaam, motoriek, ritme, zintuigen
Basaal spel; prikkels, zintuigen, ongevormd materiaal
Beperkingen; contact, ontwikkeling, hechting
Communicatie; samenspel, interactie, beleving, herhaling, emotie (expressie)

Koppeling naar dramatherapie

Met de begrippen uit de analyse.

Samenvatting

De begrippen die vanuit de andere disciplines naar voren zijn gekomen zijn toepasbaar en dus inzetbaar binnen dramatherapie.

Door de relatie tussen de ouder en de baby wordt het kind vanaf de geboorte al gedramatiseerd.

De interactie die de ouder met zijn kind heeft, is in dramatherapie in te zetten doordat de therapeut een 'ouder-rol' gaat spelen. Dramatherapie richt zich vooral op de interactie en emoties. Bij de samenwerking in interactie kan er gewerkt worden aan contact, reactie aan het lichaam en de ruimte. De dynamiek van de interactie krijgt vorm in de handeling, expressie, taal en positionering ten opzichte van elkaar. In het spel wat dan ontstaat kan de therapeut bewust imitatiespel inzetten middels expressie, kijken, attributen, handelingen, woorden, klanken, gezichtsuitdrukkingen, gebaren en bewegingen. Door te spelen met rollen worden ervaringen daarmee verkent. De basis van imitatie bevindt zich in het exact herhalen van een voorbeeld. Door met imitatie aan de slag te gaan vergroot je de expressie, zodat technische spelvaardigheden en waarnemingsvaardigheden toenemen. Wat goed is om in te zetten zijn positieve ervaringen in het spel. Dit om de cliënt een goed gevoel te geven, wat als gevolg heeft dat er meer openheid ontstaat voor de ervaringen in het spelcontact.

Het lichaam is het hoofdmiddel van communicatie en expressie in dramatherapie. Via het lichaam kun je jezelf uiten en contact maken met anderen. Voor de dramatherapeut is het belangrijk niet alleen te erkennen wat het lichaam kan doen in termen van toneelspel mogelijkheden, maar te erkennen wat er optreedt in de relatie met de individuele identiteit en het eigen lichaam. Het observeren van de cliënt, van zijn lichaamssignalen, speelt hierbij een belangrijke rol. Door de directe koppeling van emotie, handeling en inhoud maakt dat er zowel een cognitieve als een fysieke verankering plaats kan vinden. De kwaliteit van expressie, de vormgeving, heeft invloed op de kwaliteit van de ervaring. In taal, mimiek, stem, houding en beweging kan er uitdrukking gegeven worden aan een eigen beleavingswereld.

Naast dat het lichaam een hoofdrol speelt binnen dramatherapie is het ook erg belangrijk bij het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Spel kan dan gericht zijn op de uitdrukken die het lichaam geeft aan ervaringen die hij heeft, dit kan via communicatie en een fysieke relatie. Het zintuiglijke systeem van een rol zetelt namelijk in het lichaam daarmee bepalen de fysieke laag, drager van de zintuigen, en het lichaam als bewegingsapparaat de handeling. De deelnemer komt direct bij zijn gevoelens over mogelijkheden en beperkingen als hij de fysieke laag in een rol aanspreekt. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van materialen zoals kleding en licht. Op het basale ontwikkelingsniveau richt dramatherapie zich voornamelijk op de doelen op het gebied van expressie, emotie, rolgedrag, interactie en sociale vaardigheden. De gebieden die in het spel daarbij van belang zijn komen overeen met de inzet die gebruikt wordt voor de interactie: mimische expressie, gebaren en houdingen, bewegen en dramatische ruimte stemexpressie en vaardigheden van het lichaam. Johnson beschrijft 'het lichamelijke als impuls en zintuig' en 'het lichaam als staat van zijn', hiermee kan gespeeld worden middels vrije improvisatie.

Het belang van het basale spel is groot, het is niet alleen goed voor de ontwikkeling van het besef van het eigen lichaam maar ook voor de ontwikkeling en integratie van de fysieke, teleologische en intentionele zelfbepaling. Hiermee wordt het belang van dit (drama)spel benoemd.

1.1) Wat is de definitie van dramatherapie?

Dramatherapie kan verwerkend, verrijkend en inzichtgevend zijn en is gericht op de totale persoon, zowel in houding, stem, beweging, als in emoties en in cognitieve en zintuiglijke zin. Derhalve moet de therapeutische interventie aansluiten bij het niveau van de cliënt. Het eigene van de cliënt is binnen deze vorm van therapie belangrijk materiaal. Er wordt in dramatherapie een gefantaseerde werkelijkheid gecreëerd (de doen-alsof situatie), die los staat van het dagelijkse leven, maar zeker daarmee te maken heeft. Elementen uit de dagelijkse praktijk, zowel in de verleden, tegenwoordige en ook toekomstige tijd worden gebruikt binnen de behandeling. De doen-alsof situatie heeft eigen regels en grenzen, die door de deelnemers zelf gemaakt en geaccepteerd zijn, voor die dag, in die ruimte, binnen die tijd en met die personen. Het gebruik maken van de fantasie is een van de voornaamste kenmerken van de creatieve therapie drama. Door het aanbieden van verschillende werkvormen wordt een appél gedaan op de totale persoon, zowel fysiek als psychisch. Rekwisieten zijn daarbij wezenlijke hulpmiddelen. Eigen en algemeen geldende waarden en normen kunnen veranderd, getoetst, gemaakt, onderzocht, uitgeprobeerd en ervaren worden¹²¹.

Therapeut en cliënt werken in het medium drama als de therapeut samen met de cliënt in het spel stapt. Uniek binnen dramatherapie is dat de therapeut zichzelf kan inzetten als rolfiguur of als tegenspeler. De dramatherapeut kan rollen vervullen die de cliënt nodig heeft om zijn thema's te onderzoeken of gedrag uit te proberen. Cliënt en therapeut kunnen zich ook volledig op het product richten bijvoorbeeld door een verhaal te maken. Dramatische werkvormen dienen dan als projectiescherm waarbinnen de werkrelatie cliënt/therapeut vormgegeven kan worden.¹²²

Het theoretische referentiekader van de dramtherapeut bevat methodieken die stammen uit verschillende therapeutische stromingen. In het handboek dramatherapie wordt dit beschreven als een 'triadisch model' (Cimmermand & Boomsliuter, 1992). De interventies van de dramatherapeuten in hun therapieën kunnen gericht zijn op gebieden uit de volgende stromingen;

- cognitief niveau: denken (psychoanalyse, inzicht). Op cognitief niveau kan een analyse plaatsvinden van eigen gedrag en beleven in het sociale verkeer. Een interventie kan zijn: rolwisseling. Door de ogen van een ander naar jezelf kijken geeft vaak een corrigerende ervaring voor het zelfbeeld.
- Niveau van het gedrag: handelen (gedragstherapie, gedragsverandering). Op gedrags- en interactieniveau vindt de 'ver- beelding' van wensen en gevoelens plaats. Een interventie kan dan zijn: naspelen van een echt door de cliënt meegemaakte situatie. Hierna kan 'stel dat je het anders gedaan had' gespeeld worden.
- Gevoelsniveau: beleving (cliënt- centered; gevoelens benoemen, empathie). Op het emotionele niveau vindt de ontdekking plaats van eigen wensen en gevoelens jegens anderen. Een interventie zou kunnen zijn: in een veilig rollenspel, met gefingeerde rollen de eigen wensen/ verlangens ontdekken. De therapeut of andere groepsleden kunnen tegenrollen spelen.

De dramatherapeut sluit zo dicht mogelijk aan bij de mogelijkheden van de cliënt en kan zijn 'aanbiedingen' op verschillende niveaus doen. Drama betekent handelen en dat is wat dramatherapeuten kenmerkt in hun werk: ze doen meer dan dat ze praten.¹²³

1.2) Welke begrippen komen bij de andere media/ disciplines naar voren?

Ouder- kind; imitatie, communicatie, herhaling

Beweging; afstemming; lichaam, motoriek, ritme, zintuigen

Basaal spel; prikkels, zintuigen, ongevormd materiaal

Beperkingen; contact, ontwikkeling, hechting

Communicatie; samenspel, interactie, beleving, herhaling, emotie (expressie)

1.3) Op welke manier zijn deze begrippen toe te passen binnen dramtherapie?

- Ouder- kind: imitatie, communicatie, herhaling

Jennings beschrijft over dat de vroege wortels van de EPR kunnen worden herleid tot pre geboorte-ervaring in de gedramatiseerde relatie tussen moeder en ongeboren kind (Jennings 1998, 1999), zodat we kunnen zeggen dat het kind al geboren 'gedramatiseerd' is¹²⁴.

Notermans (2007) beschreef in zijn artikel het belang (net als Jennings) van een ouder die veel invloed kan hebben op de ontwikkeling van het kind, want kijken naar een activiteit activeert hetzelfde neurale circuit als het actief handelen (Gibbs 2006). Hij benoemt hierbij dat de ouder het kind kan uitdagen en kan verleiden met woorden, klanken en handelingen. Imitatiespel heeft een functie bij het uitbreiden van expressiemogelijkheden en het leggen van een basis voor de mogelijkheden tot inter-persoonlijk contact het kind volgt de kijkrichting van de verzorger, gebruikt de reactie van de ouder als sociale referentie en gebruikt attributen op dezelfde manier als de verzorger. De ouder kan echter ook actief het kind uitdagen via imitatie. De ouder verleidt, via handelingen, woorden en klanken. Alle spelvormen, die gericht zijn op het direct nadoen van gebaren, bewegingen, gezichtsuitdrukking, gebruik van objecten en geluiden, zijn imitatiespelen (Jones, 2007). Imitatiespel heeft een functie bij het uitbreiden van expressiemogelijkheden en het leggen van een basis voor de mogelijkheden tot inter-persoonlijk contact¹²⁵.

Het vermogen te imiteren of reproduceren is noodzakelijk om je iets eigen te maken en je te kunnen verplaatsen in de ander. Willen personen elkaar kunnen verstaan en begrijpen, dan moeten zij onderscheid kunnen maken in subjectieve en objectieve waarneming. Imitatie helpt bij het maken van dit onderscheid. Cliënten met problemen op het gebied van waarneming, beleving van de omgeving, lichaamsbeleving of interactie, kunnen gebaat zijn bij opdrachten op het gebied van de imitatie. Het wordt mogelijk variatie aan te brengen en integratie te verhogen door toename van complexiteit, veranderen van contact, duur, samenstelling, aantal en sekse.

De basis van de imitatie ligt in exacte herhaling van een voorbeeld, in het kader van een oefengerichte interventie met cliënten in crisissituaties of met psychotische reacties. Imitatie vraagt om sterke nadruk van de rol van toeschouwer en acteur in de cliënt. Objectief waarnemen en een voorbeeld weergeven zonder toevoegingen geeft structuur. Door bewust uitsluiten van innerlijke impulsen en externe factoren is de focus gericht op waarnemen en reproduceren. Reproduceren vraagt echter ook om een aantal expressievaardigheden die een exacte imitatie beïnvloeden. Imitatieopdrachten geven daarom veel informatie over de interactionele dynamiek en inter-persoonlijke aspecten van een cliënt. Oefengerichte opdrachten hebben als doel de expressie te vergroten, zodat technische spelvaardigheden en waarnemingsvaardigheden in stand blijven of toenemen. Bijkomende doelen richten zich vaak op het uitbreiden van de sociale interactie¹²⁶.

- Beweging; afstemming: lichaam, motoriek, ritme, zintuigen

Het lichaam is het materiaal waarmee je kunt werken, dramatisch vormgeven. Het lichaam is verzamelplaats van indrukken en ervaringen door de jaren heen. Het proces van vormgeving, inleving en expressie is de weg naar je bewust worden van de gestalte die het lichaam aan eerdere indrukken en ervaringen heeft gegeven. Naast taal is het lichaam het belangrijkste instrument in dramatherapie. Het is verwant met de begrippen handeling, gestalte en gedrag. Phil Jones (1996) beschreef het dramatische lichaam als instrument tot communicatie en uitdrukking. Hij kwam tot vrij gebieden die van belang zijn bij communicatie en binnen dramatische scènes:

- mimische expressie
- gebaren en houdingen
- bewegen in de dramatische ruimte
- stemexpressie
- vaardigheden van het lichaam

Jennings zegt het volgende over 'embodiment': in het E stadium kunnen we zien hoe een kind zijn vroege ervaringen voornamelijk kan uitdrukken door middel van lichamelijke bewegingen en de zintuigen. Deze fysieke ervaringen zijn essentieel voor de ontwikkeling van het 'lichaam- zelf'¹²⁷.

In dramatherapie is het ontwikkelen van mogelijkheden van het lichaam, het dramatische lichaam, belangrijk. Volgens Jones (1996) zijn de relatie tot het lichaam, de kwaliteit van de communicatie en de fysieke relatie belangrijke aspecten in de behandeling. Het lichaam geeft vorm aan vele indrukken door stem- en ademgebruik, houding en gebaren, wijze van voortbewegen, spanning en tempo. Belangrijke ingrediënten bij het werken met stem zijn:

- expressie van stem en klank met gebruik van lucht en adem
- de aard van de spanning
- het gebruiken van de innerlijke ruimte
- het inzetten van het volume
- de richting van de klank
- de articulatie van de woorden

Expressie vanuit klanken of stem kent haar oorsprong in de jaren zestig als Wolfsohn en Hart (1992) ongevormde stem. De ongevormde stem raakt onbewuste lagen aan waar genot en verdriet, boosheid en vreugde in de klank hoorbaar worden. Tevens werd de adem als geleider van spanning en ontspanning als spiegel van blokkades meer bekend¹²⁸.

Grotowski (1986) fysieke en vocale oefeningen richten zich steeds meer op het zoeken naar contact met de stimuli vanuit de omgeving en de reactie daarop. Johnson (2000) ontwikkelde een methode: developmental transformations en baseerde zich daarbij op Grotowski's werk. Voor Johnson is het lichaam als bron van denken en voelen aanwezig in het zijn. Hij gaat uit van vier perspectieven:

(niveau 1) het lichaam als staat van zijn, 'mijn lichaam ben ik'.

(niveau 2) Het lichaam als impuls en zintuig

(niveau 3) Het lichaam als persoonlijkheid

(niveau 4) Het lichaam als object gezien door anderen

De interactie tussen cliënt en therapeut beweegt zich door deze vier perspectieven heen. De therapeut brengt bevindingen hierover tijdens de improvisatie in het spel, de cliënt reflecteert bij stop of na afloop¹²⁹. Zoals er in de probleemstelling werd benoemd sluiten het 3^e en 4^e niveau van Johnson aan bij de basale ontwikkelingsleeftijd; Niveau 3: '*lichaam als Impuls en zintuig*' ('*body as desire*'). Ik ervaar mijn lichaam minder als persoonlijkheid of ego en meer als een pad voor impulsen en sensaties, prettig en onprettig. Ik let op wat ik aangenaam vind en wat ik onaangenaam vind, geuren en vormen van het lichaam of lichaamsdelen. Ik word me bewust van fysieke sensaties van seksualiteit, afkeer, jaloezie, spanning. Ik wil weggaan of dichterbij komen. Het lichaam van de ander wordt een bron van gevaar of geborgenheid. Het volgende niveau, niveau 4, is '*lichaam als staat van zijn*' ('*body as presence*'). Op dit niveau ervaar ik mijn lichaam en het lichaam van de ander niet als sociale objecten, niet als persoonlijkheden, niet als verlangens, maar simpelweg als aanwezig. Er is appreciatie voor ademhaling, bewondering voor de zelfstandigheid van het lichaam, en ontzag voor het aanwezig zijn met een ander bewustzijn. Hier tolereer ik intimiteit met de ander, de relatie heeft geen beperkingen op mijn vrijheid. In boeddhistische termen zou ik dichtbij een staat van leegheid zijn, persoonlijkheid of vorm doet er niet toe. In DvT termen ook wel 'aanwezigheid' genoemd¹³⁰.

De inzet van het lichaam in dramatherapie is vanzelfsprekend in het dramatisch handelen. Er is een directe relatie tussen lichaam en identiteit: het gebruik van het lichaam reflecteert gedrags- en denkpatronen die ontwikkeld zijn op basis van ervaringen. Mensen tonen met hun lichaam wat, hoe én in welke mate stimuli voor hen belangrijk zijn¹³¹.

- Basaal spel: prikkels, zintuigen, ongevormd materiaal

Notermans (2007) beschrijft wat over het basale spel 'het sensomotorische spel', hij zegt namelijk dat sensomotorisch spel een belangrijke rol speelt in de ontwikkeling en integratie van de fysieke, teleologische en intentionele zelfbepaling¹³². Sensomotorisch spel speelt ook een belangrijke rol bij het ontwikkelen van het lichaamsbesef: het ontdekken en ervaren van de eigen lichamelijke mogelijkheden en grenzen. Ook zelfbeeld en identiteitsbesef ontwikkelt zich onder invloed van sensomotorisch spel. In de vorm van sensomotorisch spel leert het kind eigenschappen kennen van materialen om zich heen. Bij het leren kennen van het eigen lichaam, het lichaamsbesef, is het sensopathische spel van groot belang.¹³³ Sensomotorisch betekent: een combinatie van zintuigen ervaren en bewegen. Deze spelvorm blijft het hele leven door belangrijk in allerlei speelse activiteiten waarbij beweging centraal staat. Vaak betreft het bewegingen die eerst zijn voorgedaan door of samengedaan met de dagelijkse verzorgers. Het kind gaat ze nadoen, en op een gegeven moment is te zien dat het kind ze uit eigen beweging gaat doen en daar plezier aan beleeft. Dan is het echt 'spel' geworden. Rollen zijn belangrijk in dramatherapie, omdat iemand in een rol zijn verschillende lagen kan integreren. Rollen hebben een fysieke, sociologische en psychologische laag¹³⁴. De fysieke laag wordt hier uitgelicht omdat dat

deel van een rol past bij het basale spel, het gaat over de zintuigen. De fysieke laag heeft betrekking op geslacht, leeftijd, kleur, gestalte en gebreken. Het zintuiglijke systeem van een rol zetelt in het lichaam, daarmee bepalen de fysieke laag, drager van de zintuigen, en het lichaam als bewegingsapparaat de handeling. De deelnemer komt direct bij zijn gevoelens over mogelijkheden en beperkingen als hij de fysieke laag in een rol aanspreekt¹³⁵.

Binnen dramatherapie wordt gebruik gemaakt worden van materialen. Onder materiaal verstaan wij alles wat een activiteitengebied tot activiteitengebied maakt. Dat zijn dus stoffelijke en immateriële elementen bij elkaar. Bij drama gaat het om verkleedkleden, spelkisten, de rollen, het gekleurde licht dat we laten schijnen het verhaal dat we spelen¹³⁶. Daarnaast stelt Smeisters in het handboek creatieve therapie (2008) dat de creatief therapeut met behulp van activiteiten die ontleend zijn aan kunstvormen een beroep doet op de emotionele en zintuiglijke beleving van de cliënt.

- Beperkingen: contact, ontwikkeling, hechting, beleving

Vanuit de 9 kernprocessen van Jones zijn er dramatherapeutische doelen opgesteld waarmee dramatherapeuten werken, onderstaande doelen passen bij contact, ontwikkeling of hechting.

Expressie en beheersing van emoties:

- Cliënten die hun eigen emoties niet herkennen of durven erkennen
- Cliënten die niet in staat zijn uitdrukking te geven aan eigen emoties
- Cliënten die niet in staat zijn verbanden te leggen tussen gebeurtenis, lichaamssignalen, gedachten, gevoelens en gedrag
- Cliënten met agressieproblematiek.

Uitbreiden van het rolrepertoire

- Cliënten met onafgestemd rolgedrag
- Cliënten met onvoldoende inlevingsvermogen in anderen
- Cliënten met onvoldoende autonome persoonlijkheidseigenschappen.

Sociale interactie en sociale vaardigheden

- Cliënten met problemen in de sociale interactie
- Cliënten die problemen hebben met het aangeven van grenzen of de grenzen van anderen niet accepteren of herkennen
- Cliënten met onvoldoende vaardigheden in het contact met anderen
- Cliënten met onvoldoende vaardigheden tot adequate eigen presentatie¹³⁷

- Communicatie: samenspel, interactie, beleving, herhaling, emotie (expressie)

Een aanzienlijk deel van de indicaties voor dramatherapie richt zich op interactie en emoties. Deze twee hebben veel met elkaar te maken, omdat gevoelens en emoties verbonden zijn met interactie met jezelf en de ander¹³⁸.

Dramatherapeutische werkvormen vereisen samenwerking en interactie. Dit maakt dramatherapie uitstekend geschikt voor het onderzoeken en vergroten van vaardigheden ten behoeve van sociale interactie. De nadruk ligt dan op:

- Het aangaan en onderhouden van contact met anderen
- Samenwerken/ spelen en reageren op de ander
- Rekening houden met de ander of de andere groepsleden
- Vorm geven aan eigen autonomie
- Maken van keuzes en het stellen van grenzen in de interactie
- Presentatie
- Gebruik van lichaam en ruimte¹³⁹

De 'Roos van Leary' is een model waarmee je invloed kunt uitoefenen op je interactie met anderen. Ook wordt er in het model van Leary uitgegaan van de veronderstelling dat de reactie van iemand bepaald wordt door de daaraan voorafgaande opstelling, opmerking of handeling van de gesprekspartner¹⁴⁰. Een aanbod gericht op interactie focust op omgaan met verschillende rollen en taken in het contact. Het rollenarsenaal maakt het mogelijk interactie te ervaren en vervolgens te herleiden naar waarneming, interpretatie en reactie¹⁴¹. De cliënt krijgt een objectieve set rollen aangeboden. Hij onderzoekt welke rollen meer en minder herkenbaar zijn en welke hij wil toepassen. Hij verkent rolgedrag in de interactie en verkent eveneens het eigen rolgedrag, de beleving van het rolgedrag van de ander of de verdeling van de rollen binnen de groep. Zo krijgt hij inzicht in zijn eigen interactierepertoire en dat van de ander. De dynamiek in interactie krijgt vorm in de handeling, expressie, taal en positionering ten opzichte van elkaar.

Waar mogelijk worden processen in dramatherapie aangewend om rolgedrag in de groep inzichtelijk te maken, rekening houdend met de draagkracht van de cliënten. In dramatherapie wordt in eerste instantie het accent gelegd op de dynamiek van de rollen in de scènes, alvorens transfer naar rollen en het functioneren in de dagelijkse realiteit of therapiegroep aan de orde te stellen. Het rollenarsenaal maakt het mogelijk interactie te ervaren en vervolgens te herleiden naar waarneming, interpretatie en reactie¹⁴².

Door op een speelse manier binnen spel- en drama oefeningen positieve ervaringen op te doen, wordt het zelfvertrouwen vergroot. Hierdoor staat de cliënt meer open voor ervaringen uit het spelcontact en kan hij basale (inter)persoonlijke vaardigheden ontwikkelen, of weer in de praktijk brengen, in de interactie met en aan elkaar. De rol van de therapeut hierin is uitnodigend en stimulerend, steunend en positief bekrachtigen¹⁴³.

'het lichaam is het hoofdmiddel van communicatie en expressie in drama en dramatherapie. Met het lichaam kunnen individuen zichzelf uiten en contact maken met anderen. Voor de dramatherapeut is het belangrijk niet alleen te erkennen wat het lichaam kan doen in termen van toneelspel mogelijkheden, maar te erkennen wat er optreedt in de relatie met de individuele identiteit en het eigen lichaam¹⁴⁴. Het 'dramatische lichaam' zoals hierboven gedefinieerd beschrijft de relatie tussen een individu en zijn lichaam in drama¹⁴⁵.

Een kind geeft van nature expressie aan emotionele ervaringen. Het geeft daarin ervaringen vorm. In dramatherapie wordt dit natuurlijke proces om de ontwikkeling bewust toegepast. Deelnemers worden begeleid in het proces van ervaren, beleven en expressie geven aan. Zij krijgen op deze wijze greep op zichzelf en de wereld om hen heen. De directe koppeling van emotie, handeling en inhoud maakt dat er zowel een cognitieve als een fysieke verankering kan plaatsvinden. De kwaliteit van de expressie, de vormgeving, heeft invloed op de kwaliteit van de ervaring¹⁴⁶.

Bij de expressie en beheersing van emoties wordt het evenwicht tussen enerzijds het vrijelijk uiten van emoties en anderzijds het beheersen ervan benadrukt. Er kan gebruik gemaakt worden van fantasie en verbeelding. Eigen emoties worden herkend en er kan vervolgens uitdrukking gegeven worden aan eigen belevingswereld in taal (mentaliseren), mimiek, stem, houding en beweging. Gevoelens en het ordenen van gevoelens en emoties in relatie tot de problematiek kunnen beheerst worden. Emoties zijn verwerkt en/of geaccepteerd en de adequate agressiehuishouding is ontwikkeld ¹⁴⁷.

Eindconclusie

Probleemstelling

Korte herhaling

Binnen ORO, een stichting voor mensen met een verstandelijke beperking, werken ze met verschillende disciplines vaktherapeuten: speltherapeut, spel begeleidster, beeldend therapeut, muziektherapeut en een dramatherapeut. De dramatherapeut heeft in haar werk veel te maken met cliënten met een (licht, matig en ernstig) verstandelijke beperking die aansluiting nodig hebben op basaal niveau (een ontwikkelingsleeftijd van 0-1,5 jaar oud). Omdat het spel zo basaal is, gebruikt ze veelal beeldende middelen voor deze doelgroep tijdens de therapie omdat ze het lastig vindt om dramatherapie methodisch in te zetten bij deze doelgroep. Naar aanleiding van het vooronderzoek en de interviews kan er gezegd worden dat er vanuit de praktijk behoefte is aan meer onderzoek over hoe het medium drama methodisch in te zetten is bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Vanuit de theorie kan er gezegd worden dat er over de media van de andere disciplines (beeldend, dans, muziek en spel) meer geschreven wordt, met betrekking tot het werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, dan bij dramatherapie theorie. De dramatherapie theorie blijft beperkt over dit ontwikkelingsniveau, het is niet concreet.

Wat zetten zij, de andere disciplines, dan methodisch in dat ook binnen dramatherapie vormgegeven kan worden bij deze doelgroep? In bestaande dramatheorieën komt het basale niveau in ieder geval aan bod en wordt het ook als belangrijk omschreven voor de verdere ontwikkeling en voor de basis van het dramaspel. Maar het wordt niet concreter hoe het methodisch is in te zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, het lijkt meer voor cliënten te zijn met een hoger ontwikkelingsniveau die aansluiting op basaler spel nodig hebben.

Hoofdvraag

'Op welke manier kan een dramatherapeut dramatherapie methodisch inzetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar ?'

De begrippen die middels de analyse naar voren zijn gekomen, uit de methodes die andere disciplines inzetten bij het methodisch werken aan een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar oud (deelvraag 1 t/m 4) zijn:

Ouder- kind; imitatie, communicatie, herhaling

Beweging; afstemming; lichaam, motoriek, ritme, zintuigen

Basaal spel; prikkels, zintuigen, ongevormd materiaal

Beperkingen; contact, ontwikkeling, hechting

Communicatie; samenspel, interactie, beleving, herhaling, emotie (expressie)

Om dramatherapie methodisch inzetbaar te maken bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar moet er gekeken worden naar de mogelijkheden van deze begrippen binnen dramatherapie. Bij cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar wordt veel gewerkt aan het contact, belevingen, ontwikkeling en hechting. Dramatherapeutische doelen op het gebied van expressie, emotie, rolgedrag, interactie en sociale vaardigheden sluiten hierbij aan.

Door de relatie tussen ouder en baby is het kind vanaf de geboorte al 'gedramatiseerd' volgens Jennings. Voor de dramatherapeut is het interessant om gebruik te maken van de ouder- kind interactie, die ontstaat vanaf de geboorte van het kind. Aanbod op de interactie heeft al snel te maken met rollenspelen. Maar omdat een kind op het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar nog geen rollen kan spelen (hij begint met sensomotorisch- en imitatiespel) is het belangrijk dat de dramatherapeut de rollen speelt om het dramaspel te laten zijn, de dramatherapeut zet doen- alsof spel in. In dit dramaspel kun je werken met imitatie, met de gewenste afstemming op motorisch, lichamelijk, emotioneel, ritmisch en zintuiglijk niveau. De basis van imitatie bevindt zich in het exact herhalen van een voorbeeld; daar kan de therapeute zich in het begin op richten. Middels de rollen en attributen die de dramatherapeut inzet en aanbiedt moet hij/ zij er in de interactie met de cliënt voor zorgen dat de cliënt geprikkeld wordt. Hierdoor ontstaat er samenspel, een dialoog.

Buiten dat de dramatherapeut een ouderrol kan gaan spelen is het mijns inziens ook verstandig om de moeder/ verzorger bij de therapie te betrekken omdat de ouder- kind relatie in deze ontwikkelingsleeftijd erg belangrijk is voor de hechting, interactie en communicatie. De begrippen (hechting, interactie en communicatie) sluiten aan bij de doelen waar cliënten met dit ontwikkelingsniveau mee te maken hebben en dus ben ik van mening dat wanneer het kan, het goed is de moeder/ verzorger in de therapie erbij te betrekken. Zo kan de moeder/ verzorger zelf ook leren om een betere interactie- communicatie te krijgen met de cliënt, wat invloed zal hebben op de cliënt.

Buiten de ouder- kind interactie is het lichaam ook belangrijk binnen dramatherapie.

Want via lichamelijke bewegingen (en zintuigen) kan een kind zijn vroege ervaringen uitdrukken.

De handelingen die het lichaam maakt, de bewegingen, zijn een belangrijk instrument binnen dramatherapie. Er zal bij het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar voornamelijk een koppeling gemaakt worden op het fysieke niveau. Dramaspel gericht op interactie, emotie, herhaling, imitatie, prikkeling en zintuigen sluiten hierbij aan.

Het lichaam wordt beschreven als instrument voor communicatie en uitdrukkingen. Communicatie komt niet alleen terug in de relatie met de ander en de interactie maar ook bij de lichamelijke beweging. Werken met ongevormde materialen gekoppeld aan sensomotorische- en imitatiespel, bijvoorbeeld in een zandbak elkaar imiteren, of in een waterbak of bijvoorbeeld middels taal (klanken), ook werken met stoffen en doeken sluit hierbij aan. Hier moet wel aan toegevoegd worden dat dramatherapie voornamelijk gericht is op het 'doen alsof' en op het gebruik van fantasie. Alleen sensomotorisch spel inzetten sluit, mijns inziens, dan ook niet helemaal aan binnen het vakgebied van een dramatherapeut. Maar doordat je in het imitatiespel, bijvoorbeeld uitvergroete 'theatrale' expressies in zet, voeg je er 'doen alsof' aan toe, waardoor het toch dramaspel wordt. Hierbij kun je dan ook nog gebruik maken van sensomotorisch spel!

Om het samenspel, de dialoog, goed te laten verlopen is het dus van belang dat de therapeut actief meespeelt tijdens de therapie sessies. Want de therapeut is, zoals al eerder benoemd, nodig om het dramaspel te laten zijn. Dit geldt ook voor de kwaliteit van de expressie en de vormgeving; die heeft invloed op de kwaliteit van de

ervaring van de cliënt. De therapeut moet hier rekening mee houden, want hij zal degene zijn die voornamelijk vormgeving gaat geven aan de expressie die in het spel wordt ingezet. Om de cliënt te helpen uitdrukking te geven aan zijn ervaringen/ zijn belevingswereld kun je richten op taal, mimiek, stem, houding en bewegingen.

Kortom kan er geconcludeerd worden dat het mogelijk is om als dramatherapeut te werken met het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Je richt je bij het methodisch inzetten van drama dan vooral op; 1) het inzetten van rollen als therapeut, omdat de ander dit nog niet kan, 2) op imitatie middels: mimiek, expressie, bewegingen, herhalingen, en geluiden, 3) het aanbieden van sensomotorisch, sensorisch en ongevormd materiaal zoals water, zand of bijvoorbeeld stoffen, 4) het werken met het lichaam, het fysieke en 5) de interactie tussen jou en de cliënt en eventueel de moeder/ verzorger.

Aanbeveling

Voor de beroepspraktijk

Een dramatherapeut zal niet snel een cliënt in zijn behandelkamer krijgen met een leeftijd van nul tot anderhalf jaar. Het zal dan gaan om een cliënt met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar. Echter gaat dit, net zoals bij de dramatherapeute van ORO, vaak gepaard met meerdere beperkingen, zoals een licht, matige of ernstige verstandelijke beperking. Het zou interessant zijn als er nog verder onderzoek gedaan kan worden in de praktijk hoe je met de conclusie die ik benoemd heb kan werken met mensen met een beperking en een basaal ontwikkelingsniveau. Waar loop je dan tegen aan? Past mijn conclusie over het methodisch inzetten binnen dramtherapie er dan bij? Zijn er dan aspecten die niet meer toegepast kunnen worden, of wat zou er dan eventueel aangepast moeten worden? Of zijn er dan juist meer mogelijkheden, omdat de persoon bepaalde gebieden wel verder heeft ontwikkeld? Wanneer er hier in de praktijk onderzoek naar gedaan wordt zal dit een grote kwalitatieve en effectieve aanvulling zijn op dit onderzoek.

Het is interessant om als dramatherapeut te gaan onderzoeken wat je in de therapie samen kunt doen met de ouder/ verzorger van het kind en het kind zelf (met een basale ontwikkelingsleeftijd). Wanneer hier onderzoek naar gedaan wordt zal het werken hiermee binnen dramatherapie misschien nog wel effectiever worden. Dit omdat de ouder/ verzorger op dit ontwikkelingsniveau heel belangrijk is m.b.t. interactie, communicatie en hechting. Theorie van andere disciplines (dans en spel) gaven in dit praktijkonderzoek al aan dat zij de moeder/ verzorger inzetten bij de therapie. Het blijft dan echter wel een vraag hoe dit zit bij cliënten met een beperking. Misschien wonen zij niet meer thuis, is de moeder dan diegene die moet komen of wordt het dan groepsleiding? Dit zijn interessante onderwerpen om uit te zoeken. Ik beveel dan ook graag aan om hier verder onderzoek naar te doen.

Ik raad de dramatherapeute van ORO aan om in haar therapieën gebruik te maken van de punten die ik beschreven heb in de eindconclusie. Zo kan ze haar therapieën meer laten lopen vanuit een drama oogpunt dan vanuit een meer beeldend oogpunt (wat ze nu voornamelijk doet).

En tot slot raad ik dramatherapeuten in het algemeen, die cliënten behandelen met een verstandelijke beperking, aan om ook open te staan voor het werken met lagere ontwikkelingsniveaus. Dit omdat onderzoek niet alleen aantoonst dat andere disciplines het kunnen maar ook dat 'wij dramatherapeuten' dat kunnen. Het is dan goed om als therapeut open te staan voor deze methodische aanpak, op dit basale ontwikkelingsniveau. Hiervoor zou het goed zijn als er een ontmoetingsplek zou komen waar dramatherapeuten elkaar inspiratie kunnen geven over het basale ontwikkelingsniveau, kennis kunnen verkrijgen, kennis kunnen overdragen en hierover kunnen discussiëren.

Discussie

Over het onderzoek

De onderzoeksmethodes, de literatuur-, inhouds- en tekstanalyse, waren geschikt gekozen analysevormen voor dit onderzoek. Door er met deze analyses naar te kijken, kwamen duidelijk de essenties van de verschillende disciplines naar voren. Die nodig waren om de koppeling naar dramatherapie te kunnen maken.

Er was middels literatuuronderzoek veel literatuur gevonden per deelvraag, middels de inhoudsanalyse heb ik goed teksten kunnen parafraseren om zo weer teksten te kunnen selecteren, die van belang waren. Op die manier werd het beantwoorden van de deelvragen niet te lang. Tevens heb ik bij elke deelvraag een samenvatting toegevoegd, dit omdat ik de beantwoording van de deelvragen, qua lengte, net op het randje vind zitten. Daarnaast wordt het lezen voor de lezer zo overzichtelijker, de belangrijke punten kunnen snel gelezen worden. Doordat ik bij elke deelvraag sub- deelvragen gebruikte kon ik beter de methodes van de disciplines met elkaar vergelijken en groeperingen maken, bij het maken van de tekstanalyse. Middels de tekstanalyse heb ik, tijdens het analyseren, steeds begrippen uit de tekst gehaald die vaak naar voren kwamen en belangrijk waren voor elke methode an sich. Doordat er bijna bij elke deelvraag van de andere disciplines dezelfde begrippen naar voren kwamen, was het overzichtelijk om groepen te maken en woorden te coderen. Het was duidelijk wat er belangrijk was in de methodes van de disciplines.

Deze manier van analyseren sloot goed aan bij het beantwoorden van de hoofdvraag. Ik was namelijk opzoek naar begrippen, manieren die andere disciplines gebruiken in hun therapieën bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, die ook te koppelen zijn aan dramatherapie. Op die manier wordt het vak dramatherapie verbreed met nog een doelgroep waar op gefocust kan worden. Hier heb ik uiteindelijk een antwoord op kunnen geven, en dat is waar ik naar opzoek ben geweest!

Omdat ik aan tijd gebonden zit heb ik 1 keer de analyse verricht over de teksten. Mijns inziens zou dit grote praktijk onderzoek kwalitatief nog beter zijn geworden wanneer ik de tekst- en inhoudsanalyse nog eens zou doen. Ik had dan een vergelijking kunnen maken om zeker te weten dat ik de juiste begrippen naar voren heb laten komen uit de teksten. Daarnaast is het een valkuil om zelf interpretaties te maken wanneer je de teksten leest over wat mijns inziens belangrijk is. Hierdoor kun je dingen over het hoofd zien. Ik heb geprobeerd zo objectief mogelijk te blijven door puur te kijken naar de begrippen die naar voren kwamen. Maar het is altijd lastig om helemaal objectief te blijven, dit is een minpunt.

Er zijn meerdere interviews gedaan, zowel gestructureerde als ongestructureerde. Maar het is niet constant. Hiermee bedoel ik dat het kwalitatief beter zou zijn geweest als ik bij elke deelvraag m.b.t. een andere discipline iemand zou hebben geïnterviewd. Nu is het alleen maar gedaan om meer kennis te verkrijgen over methodes die de andere disciplines gebruiken, waarbij het lastig was om gericht opzoek te gaan naar methodes. Sowieso zou er een beter resultaat naar voren zijn gekomen, over wat anderen bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar inzetten, wanneer ik meerdere personen van dezelfde disciplines zou hebben geïnterviewd. Wat wel goed gedaan is, zijn de interviews met o.a. dramatherapeuten voor de probleemstelling, doordat daar veel dezelfde antwoorden naar voren kwamen was de probleemstelling goed te onderbouwen.

Dat het zinvol zou zijn voor de praktijk dat was van te voren al gegeven, en dat is goed.

Het resultaat/ de eindconclusie die dit onderzoek heeft opgeleverd is niet iets nieuws voor de samenleving. Het is geen grote nieuwe ontdekking die er gevonden is. Wel geeft het resultaat het vakgebied van de

dramatherapeut meer mogelijkheden met betrekking tot het werkveld. De doelgroepen die te maken hebben of functioneren op een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar zijn wel te behandelen binnen dramatherapie, er zijn wel mogelijkheden voor deze cliënten. Zoals ik in mijn aanbeveling ook al schreef is het echter nog wel goed om dit bij de betreffende doelgroep in de praktijk te testen, bij mensen met een beperking.

Verder vraag ik me af waarom er zo weinig aandacht wordt besteed aan dit basale ontwikkelingsniveau, terwijl er wel mogelijkheden zijn voor dramatherapeuten. Dit blijkt uit de resultaten van dit grote praktijkonderzoek. Waarom is er onder dramatherapeuten hier zo weinig kennis over? Dit vindt ik een belangrijk discussiepunt.

Er zijn geen kwesties onbeantwoord gebleven, want ik heb de hoofd- deelvragen kunnen beantwoorden. Echter heb ik de methodes gekozen van de andere disciplines waar de literatuur het meeste over beschreef, wat het meeste werd aanbevolen. Misschien heb ik hierdoor wel een hele belangrijke en goede methode gemist of over het hoofd gezien die ook een belangrijke aanvulling had kunnen geven. Daarnaast is er nu wel een conclusie gesteld over hoe dramatherapie is in te zetten maar werkt het in de praktijk? Komen de doelgroepen met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar overeen met hoe ze hier beschreven worden, of zijn er nog veel andere bijkomende mogelijkheden of beperkingen?

Voorstel voor een praktijkproduct

Voortkomend uit het grote praktijkonderzoek

Het product:

Een lezing over op welke manier dramatherapie is in te zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Dit zal gaan plaatsvinden in meerdere regio's voor dramatherapeuten en andere professionals. Gekoppeld hieraan wordt er een website gemaakt waar professionals elkaar kunnen ontmoeten m.b.t. dit onderwerp.

De vorm:

Er is gekozen voor een lezing, omdat er uit vooronderzoek naar voren is gekomen dat er weinig kennis is over het werken met dit basale ontwikkelingsniveau onder dramatherapeuten, terwijl er veel mogelijkheden zijn. Omdat er weinig kennis over is, en omdat er in het vooronderzoek mede naar voren kwam dat sommige dramatherapeuten dachten dat therapie op dit basale niveau niet mogelijk is of dat ze niet wisten wat ze op dit basale niveau in konden zetten, zal ik naar de mensen toe komen met deze kennis. En dit kan je goed doen middels een lezing!

Ik zal de professionals tijdens de lezing attenderen op de website die ik gemaakt heb. De website figureert namelijk als een ontmoetingsplek voor professionals die er in geïnteresseerd zijn, die er meer kennis over willen verkrijgen, die erover willen discussiëren of die zelf kennis willen bijdragen.

De inhoud:

Omdat instellingen vaak maar een aantal dramatherapeuten in dienst hebben, is het niet verstandig om elke instelling af te gaan om voor maar een aantal mensen een lezing te geven. Het is beter om regionale lezingen te houden en de instellingen waar de dramatherapeuten werken uit te nodigen. Zo bereik je meer professionals tegelijkertijd. Verder zou ik mijn lezing aan kunnen bieden op de studiedag van de NVDT, hier kunnen professionals zich dan voor mijn lezing inschrijven.

De lezing zal gericht zijn op de begrippen die uit de analyse naar voren zijn gekomen:

Ouder- kind; imitatie, communicatie, herhaling

Beweging; afstemming; lichaam, motoriek, ritme, zintuigen

Basaal spel; prikkels, zintuigen, ongevormd materiaal

Beperkingen; contact, ontwikkeling, hechting

Communicatie; samenspel, interactie, beleving, herhaling, emotie (expressie)

We weten nu dat een dramatherapeute zich op deze begrippen kan richten in het spel middels: imitatie, interactie, gebruik van mimiek en expressie, herhaling, het lichaam (het fysieke), sensomotorisch spel, doen-alsof spel en rollen (die de therapeut speelt).

Tijdens de lezing zal er uitleg gegeven worden hoe deze begrippen gekoppeld kunnen worden aan dramatherapie en hoe je hier als dramatherapeute mee kunt werken. Ik zal mijn eindconclusie benoemen met de nodige voorbeelden erbij. Dit om het nog duidelijker te maken.

Er worden dus herkenningpunten gegeven aan de professionals, hoe zij dit basale spel kunnen signaleren in de therapie en hoe ze er op kunnen reageren en wat ze in kunnen zetten.

Bij de voorbeelden die ik benoem, benoem ik o.a. dat een cliënt met een hogere cognitie ook aansluiting in spel nodig kan hebben op dit basale ontwikkelingsniveau, op deze manier hoop ik herkenning op te roepen bij de professionals.

Naast dit zal ik, zoals gezegd, de website promoten. Een website is een makkelijk en snel te bereiken medium. Tijdens de lezing wil ik de interesses van professionals wekken, middels discussiepunten en ze uitnodigen op de website om hun kennis te vergroten. Op de website kunnen de professionals ervaringen uitwisselen over de lezing, maar ook inspiratie halen uit de gegeven informatie. Er zal voor elk begrip (ouder- kind, beweging etc.) een webpagina gemaakt worden waar het begrip nogmaals wordt uitgelegd, er zal ook een beschrijving bijstaan op welke manier je met dit begrip kunt werken binnen dramatherapie. Op de website wordt de kennis die ik heb overgedragen bij de lezing herhaalt, maar er staat ook uitgebreidere informatie op over de begrippen.

De professionals kunnen zelf ook werkvormen, ervaringen, ideeën e.d. aanbieden op de website. Om de kwaliteit van de website te behouden zal dit eerst naar mij worden gestuurd, zodat ik het eerst kan lezen voordat het op de website geplaatst gaat worden.

Verder zal er op de website een webpagina te vinden zijn waar onderzoeksvragen beschreven staan m.b.t. dit onderwerp. Dit zodat ik anderen uitnodig ook onderzoek hiernaar te gaan doen. Hier zal ik gebruik maken van mijn aanbevelingen en mijn discussiepunten.

Waarom is het van belang:

Toen ik zelf begon met dit grote praktijkonderzoek was het voor mij erg moeilijk om dramatherapeuten te vinden die aangaven te werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Het was erg praktisch geweest als er een site bestond waar ik deze dramatherapeuten kon vinden, of geïnteresseerde dramatherapeuten. Dit is een goede reden om de website te lanceren. Daarnaast is de lezing een goed middel om mensen te informeren en te inspireren over het werken met dit basale ontwikkelingsniveau, je kunt men zo ook kennis laten maken met de website.

Dramatherapeuten die op hun werk te maken hebben met cliënten met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar, kunnen op deze manier meer kennis krijgen over het werken met dit basale niveau. Ze kunnen via de lezing geïnspireerd raken (door de verkregen kennis) en andere professionals ontmoeten op de website. Ze kunnen elkaar inspireren.

Daarnaast kan de website dienen tot een promotie middel. Dit kan door instellingen met cliënten met een verstandelijke beperking te laten zien wat een dramatherapeute kan met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Op deze manier kunnen er meer werkplekken gecreëerd worden voor dramatherapeuten.

Uit vooronderzoek is gebleken dat veel therapeuten denken hun therapie niet te hoeven richten op het basale niveau, simpelweg omdat de cliënten in hun ogen (cognitief) te oud of niet beperkt genoeg daarvoor lijken te zijn. Terwijl blijkt dat je helemaal niet zwaar beperkt of op een baby- kleuterniveau hoeft te functioneren om aanbod te krijgen op dit basale ontwikkelingsniveau. De oorzaken van sommige beperkingen kan misschien juist gezocht worden op dit basale ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar (dit sluit onder andere aan bij EBL matrix van Rutten- Saris, die ook zegt dat mensen soms terug moeten keren naar lagere niveaus (lagen) om aan doelen te kunnen werken). Dit laat ondermeer zien hoe belangrijk deze kennis is voor dramatherapeuten, en hoe zinvol de lezing met de bijhorende website is.

Doordat er in de lezing gesproken wordt over het werken op dit basale ontwikkelingsniveau, en omdat er op de website nog eens extra aandacht aan besteed wordt, zal het werken op dit basale ontwikkelingsniveau concreter en effectiever gaan worden.

Buiten dat is er ook uit vooronderzoek gebleken dat het belangrijk is om dramatherapeuten meer kennis aan te bieden over dit basale ontwikkelingsniveau. Wanneer zij meer kennis krijgen over het basale ontwikkelingsniveau, en er zelf in geïnteresseerd raken, zal het werken op dit basale ontwikkelingsniveau steeds bekender worden (en meer ingezet worden). Hierdoor zullen, mijns inziens, bazen van instellingen die met dit ontwikkelingsniveau te maken hebben overtuigd kunnen raken, zodat zij meer werkgelegenheden aan gaan bieden voor dramatherapeuten.

Daarnaast is deze doelgroep, op dit basale ontwikkelingsniveau, een doelgroep die vaak vergeten wordt. In de probleemstelling, en zoals al eerder benoemd hier, kwam al duidelijk naar voren dat sommige dramatherapeuten niet eens zeker wisten of dramatherapie op dit basale niveau wel mogelijk is. En ook al vonden sommigen het interessant, zij wisten niet waar ze zich dan in de therapie op moesten richten. Het is juist goed dat er nu meer aandacht aan geschonken wordt zodat ook zij, met het basale ontwikkelingsniveau, de cliënt nieuwe dingen kunnen leren of in stand houden wat ze hebben aan mogelijkheden.

Kortom wordt het werken op het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar concreter, duidelijker, makkelijker, leuker en effectiever!!!

Samenvatting

Nederlands

Bij ORO (een instelling voor mensen met een beperking) is het voor de dramatherapeute, die daar werkzaam is, lastig om drama methodisch in te zetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar (ernstig verstandelijk beperkte). Ze ervaart dat ze al snel middelen en methodes van andere disciplines in gaat zetten. Wat zijn de mogelijkheden binnen dramatherapie hierin?

Uit vooronderzoek is gebleken dat er onder meerdere dramatherapeuten weinig kennis is met betrekking tot het methodisch werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Daarnaast kwam er uit de theorie naar voren dat er wel wat over geschreven wordt, door Jones, Jennings, Johnson en Notermans, maar dat het niet heel concreet wordt hoe het nu in te zetten is bij dit basale ontwikkelingsniveau. Opvallend is dat er over de andere disciplines en hun media (beeldend, muziek, spel en dans) veel meer geschreven is in de theorie over het werken met dit basale ontwikkelingsniveau. Naar aanleiding van die verkregen kennis is er in dit praktijkonderzoek onderzoek gedaan, naar wat andere disciplines voor methodes inzetten op het basale ontwikkelingsniveau. Welke theorieën zitten daarachter? Met welke doelen werken zij? Welke werkvormen worden er ingezet en welke effecten bereiken ze ermee? Dit alles om de hoofdvraag 'Op welke manier kan een dramatherapeut dramatherapie methodisch inzetten bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?' te kunnen beantwoorden.

Door middel van literatuuronderzoek en enkele interviews is er opzoek gegaan naar antwoorden. Middels de inhouds- en tekstanalyse, zijn er uit de deelvragen begrippen ontdekt, die de essentie weergeven waar het methodisch werken met een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar op gericht dient te zijn. Dit is geanalyseerd door de relevantie van informatie te selecteren, te groeperen, te waarderen en sorteren om ze uiteindelijk te coderen en in schema's te plaatsen.

De begrippen die naar voren zijn gekomen uit de methodische inzet van de andere disciplines hebben te maken met: 1) de ouder kind interactie waar imitatie en herhalingen belangrijk zijn in de communicatie, 2) beweging; het is belangrijk om in de therapie je afstemming te vinden bij de cliënt middels lichaam, motoriek, ritme en zintuigen, 3) basaal spel; wat zich richt op prikkels, zintuigen en ongevormd materiaal, 4) de doelgroepen die voornamelijk doelen hebben gericht op contact-, ontwikkeling- en hechtingsproblemen, 5) communicatie, waarin ook interactie en herhaling belangrijk zijn maar waar ook gericht wordt op emoties, expressie, belevingen en samenspel.

Al deze begrippen zijn, nadat dit is onderzocht in de literatuur, in te zetten binnen dramatherapie. Hier komt echter wel wat bij kijken. Om het samenspel binnen dramatherapie namelijk goed te laten verlopen, is het nodig dat de therapeut zelf actief meedoet. Aanbod op de interactie kan goed binnen dramatherapie, hier kan al snel aan gewerkt worden middels rollenspel waar dan vooral wordt gericht op het fysieke, waarbij je bijvoorbeeld via het lichaam contact maakt en de ander tot uitdrukking kan laten komen. Omdat iemand met het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar geen dramaspel kan spelen is het van belang dat de dramatherapeut dit doet. Door 'doen- alsof spel' te gebruiken zorg je ervoor dat je 'drama' speelt met de cliënt, en dat maakt het dat je bezig bent met dramatherapie. De therapeut kan zich hierin dan richten op rollen waarbij gebruik wordt gemaakt van imitatie spel, met de gewenste afstemming op motorisch, lichamelijk, emotioneel, ritmisch en zintuiglijk niveau. Naast rollen kunnen er ook attributen ingezet worden van ongevormd materiaal (zoals stoffen of doeken met bijvoorbeeld bepaalde kleuren maar ook water en zand) om het sensomotorische/ zintuiglijke te prikkelen. Zo probeer je tot een dialoog te komen, samenspel.

Summary

Englisch

ORO is an institution for people with disabilities. The dramatherapist who works there finds it hard to work methodically with the mental age of zero and one and a half year. She finds that she quickly uses methods of other disciplines. What are the possibilities with this in dramatherapy?

Research has shown that several other dramatherapist have little knowledge working methodical with the mental age of zero and one and a half year. In the theory Jones, Jennings, Johnson and Notermans writes about this subject. But they write not very specifically how to deploy it at this basal level of development in therapy.

Interestingly is that they write in theory of other disciplines (art, music, dance and play) more about working with this basal level of developmental. The research in this practice study focuses, on account of that knowledge, into the deployment of methods of other disciplines with the basal level of development. What theories are behind it? Which goals do they work with? What methods are used and what effects they achieve? This all to answer the main question 'On wish way a dramatherapist can use dramatherapy methodical by a mentally age of zero and one and a half year?'.

Through literature and interviews I start looking for the answers. Per content and text analysis I discovered the essence of the methods from the other disciplines. I discovered where the focus is on, by working with a basal level of development (from zero to one and a half year). This knowledge is analyzed by the relevance of information to select, group, appreciate and eventually sort them to encode and model them.

The concepts that emerged from the methodical of the other disciplines relate to: 1) the elder- child interaction where imitation and repetition are important in communication, 2) motion; it is important to the therapy. You found alignment with the client through body, movement, rhythm and senses, 3) basal play; which focuses on incentives, senses and unformed material, 4) Mainly targets have focused on contact, development and attachment issues, 5) communication; Also includes interaction and repetition as important as well focuses on emotions, expression, and ensemble experiences.

After examined this in drama literature, I can conclude that de concepts are useful for methodically stake in dramatherapy. For doing it , it's necessary for the therapist themselves to participate actively to run a good approach and have a good cooperation. Then you can be focused on offers of interaction, this works fine in dramatherapy. This can work through rol- play wish is especially focused on the physical. For example, making contact using your body so the other can come to expression. Someone whit a developmental age of zero to one and a half year can't play a roll. The dramatherapist needs to do that, to play a rol – as if play- , its very important because that makes it dramatherapy. During this the therapist focuses on imitation with the desired alignment on motor, physical, emotional, rhythmic and sensory level. Besides roles attributes and unformed material (such as fabrics or cloth, certain colors but also water and sand) can also be used for stimulate sensorimoter and sensory. And so you try to come to a dialogue, cooperation.

Bronnenlijst

A. Drabbels beeldendtherapeute, *gestructureerd interview*, 7-2-2011

A. Gillissen, *Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language*, Nijmegen, September 2004

A. Hoogsteder dramatherapeute en EBL consulent, *gestructureerd interview*, 3-2-2011

Basale stimulatie, <http://www.basale-stimulatie.be/documenten/bstheoretischeuitgangspunten%20door%20Luk%20Bekaert.pdf>, Geraadpleegd 18-1-2011

C. Schweizer, *In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009

De basis van developmental transformation, <http://www.developmentaltransformations.nl/basisprincipees.php>, geraadpleegd 1-3-2011

Developmental transformations uitleg, <http://www.developmentaltransformations.nl/basisprincipees.php>, geraadpleegd 9-4-2011

Doelen dramatherapeut, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/kernprocessendramatherapie>, geraadpleegd 9-4-2011

D. Dokter, *Heandout masterclass*, Amersfoort 16 maart 2011 Ditty Dokter PHD

Dramatherapie, http://www.worldofdramatherapie.nl/content_dramatherapie.htm, geraadpleegd 14-4-2011

Dramatherapie, www.drama-therapie.eu, geraadpleegd 15-4-2011

Dramatherapie doelstellingen, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/doelstellingen>, geraadpleegd 17-4-2011

Dramatherapie indicatie, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/indicaties>, geraadpleegd 15-4-2011

Dramatherapie interventies, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/interventies>, geraadpleegd 14-4-2011

EBL dramatherapie, <http://www.care-for.nl/content/EBL.pdf>, geraadpleegd 1-2-2011

Ebl gebasseerd op, <http://www.surfsharekit.nl:8080/get/smpid:4137/DS1>, geraadpleegd, 22-3-2010

EBL uitleg, <http://fortiorblog.info/2010/03/de-methodiek-emerging-body-language/>, geraadpleegd 25-1-2011

E. Groothoff, *H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing*, Van Gorcum 2010

Epr Jennings, http://www.nemoprofeta.com/pdf/ptpt_art_sj_epr.pdf, geraadpleegd 26-3-2011

Imitatiespel, http://books.google.nl/books?id=Y-vbdBMH1D0C&pg=PA160&lpg=PA160&dq=wanneer+begint+imitatiespel&source=bl&ots=s0-gnwjyUL&sig=v47YhsEotIPDNcerf1isSgye-m4&hl=nl&ei=C4KhTdzpCMPqOeCqgTQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBgQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, geraadpleegd 3-3-2011

I. keijers dramatherapeute, *Gestructureerd interview*, 30-1-2011

J. Hellendoorn, (2006). Sensopathisch en sensomotorisch spel. In D. van der Aalsvoort, A. de Vries (red.), *spelsuggesties voor de basisschool* (pp.36-60). Leuven, Voorburg: Acco

Josefien Verberne tenderclown, *half gestructureerd interview*, 27-2-2011

G. Cleven, *In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004

G. van den Berkmortel, *Art director Freelanceteam*, interview 24-3-2011

H. van Keken. *Voor het onderzoek; de probleemstelling als basis voor praktijkonderzoek*, Boom Lemma uitgevers Den Haag 2010

H. Notermans, *Spelen met perspectieven; Bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie*, tijdschrift voor vaktherapie 2010/ 1, thema *opgroeien en ontwikkeling*, Jaargang 6

H. Smeijsters (2008; 3e druk). *Handboek creatieve therapie*. Bussum: Coutinho

H. Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006

Jennings embidiment, <http://www.suejennings.com/epr.html>, geraadpleegd 26-3-2010

Laban, http://www.kumulus.nl/skl_B10005_laban.html, geraadpleegd 24-3-2011

L. Dreissen, *interview over speltherapie*, geraadpleegd 12-4-2011

Lichaam developmental transformations,

http://www.developmentaltransformations.nl/pdf/Developmental_Transformations_Naar_het_lichaam_als_aanwezigheid.pdf, geraadpleegd 1-3-2011

L. Verhofstadt- Deneve, P. van Geert, A. Vyt, *Handboek ontwikkelingspsychologie: grondslagen en theorieën*, Bohn stafleu van loghum, Houten 2003

M. Landerloo dramatherapeute, *gestructureerd interview*, 30-1-2011

M. De Bil, P. De Bil, *Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0-18 jarigen*, soest 2006

M. Pater dramatherapeut, *gestructureerd interview*, 3-2-2011

M, Riksen Walraven, *Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes*, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum

M, Swinkels beeldend therapeute en EBL consulent, *gestructureerd interview*, 5-3-2011

Muziektherapie basaal niveau ,

<http://www.sheerenloo.nl/pers/informatie/overigespecialismen/muziektherapie/default.aspx> , geraadpleegd 17-1-2011

N. Verhoeven, *Wat is onderzoek; praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs*, Boom onderwijs 2007

P. Jones, *Drama as therapy; theory, practice and research*, second edition Routledge Londen and New york 2007

P. Steerneman & J. Vandormael, *kind in de knel; ontwikkelingsstoornissen in de praktijk van de jeugdzorg*, Antwerpen- Apeldoorn; Garant 2004 .

Sensomotorisch spel, http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/spel_en_jenaplanschool.pdf, geraadpleegd 7-2-2011

Sensomotorisch spel, http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/spel_en_jenaplanschool.pdf, geraadpleegd 7-2-2011

Sherborne, http://www.adoptie.nl/m/professionals_digibro_methodieken/mn/55/ , geraadpleegd, geraadpleegd 8-3-2011

Sherborne, http://www.prinsvanhaarlem.nl/artikel_Pleegcontact.pdf, Geraadpleegd 29-3-2011

Sherborne,

http://www.lokaaloket.nl/invis2/bestanden/aanbieders/bestanden/1183984819_folder%20sherborne%203.pdf,
Geraadpleegd 30-3-2011

Sherborne, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html>, Geraadpleegd 30-3-2011

Sherborne, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html> Geraadpleegd 2-4-2011

Sherborne achtergrond,

<http://translate.google.nl/translate?hl=nl&sl=en&u=http://www.sherbornemovement.org/Basics.html&ei=A1-dTbKMIsoXOr-eieEE&sa=X&oi=translate&ct=result&resnum=5&ved=0CEAQ7gEwBA&prev=/search%3Fq%3D%2523%2BSherborne%2Bmethod%2B%2B%2B-%2B%2BVeronica%2BSherborne%26hl%3Dnl%26client%3Dfirefox-a%26hs%3D3vj%26rls%3Dorg.mozilla.nl:official%26prmd%3Divnso>, Geraadpleegd 25-3-2011

Sherborne doelen, http://www.adoptie.nl/m/professionals_digibro_methodieken/mn/55/, Geraadpleegd 29-3-2011

Stern ontwikkeling, <http://home.tiscali.nl/sommeling>, geraadpleegd: 21-1-2011

Sherborne werkwijze, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html>, geraadpleegd 3-4-2011

Sherborne werkwijze, http://www.prinsvanhaarlem.nl/hoe_werken_we_sherborne_methodiek.html,
geraadpleegd 3-4-2011

S. Jennings, *handbook of dramathreapie*, 1994 Routledge.

Stern rollen, <http://home.tiscali.nl/sommeling/pagina163.html>, geraadpleegd 27-4-2011

W. Hermans dramatherapeut, *gestructureerd interview*, 30-1-2011

Deel 4

Bijlagen:

Interviews vooronderzoek

Urenverantwoording

RS- matrix

Interview speltherapeute, Loes Dreissen

Video gesprek Marijke Rutten Saris

Begripsafbakening

Het analyse proces

Bijlagen

1) Interviews

De interviews die in het vooronderzoek zijn gebruikt zijn hieronder samengevat in 1 samenvatting. Op deze manier hoeft u niet alle interviews te lezen. De andere interviews die gebruikt zijn staan verder in deze bijlagen beschreven.

Samenvatting en conclusies

Uit de interviews met professionals is gebleken dat er weinig bekend is over het werken met en op een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar. Vele geïnterviewde hebben moeite met het beantwoorden van de interview vragen omdat ze erachter zijn gekomen dat ze er te weinig kennis over hebben. Ze gaven aan dat ze het zeer zinvol leken om meer verdieping/ kennis over dit basale ontwikkelingsniveau te verkrijgen, zodat ze daar inspiratie uit kunnen halen voor hun eigen cliënten. Naar aanleiding van de interviews komt naar voren dat het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar een beetje lijkt te worden overgeslagen tijdens de therapie, er wordt te weinig aandacht aan geschonken aan spel op dit niveau. Daarnaast denken enkele geïnterviewde dat de ontwikkelingsleeftijd zo basaal is dat het niet vaak voor zal komen dat een cliënt daar aansluiting bij nodig heeft. Wat opvallend is, is dat er weinig dramatherapeuten gevonden konden worden die met cliënten werken met op dit basale niveau of die aanbod nodig hebben op dit ontwikkelingsniveau, maar wel een clown en een beeldentherapeute.

Uit de interviews met professionals die 'tender clown' zijn bij ernstig verstandelijk beperkte cliënten, kwam naar voren dat sensomotorisch/ sensopathisch en improvisatiespel daar goed bij kan aansluiten en dat het mogelijk is gedrag/ sfeer te veranderen middels spel. Ze gaven aan dat ze het goed vonden dat er meer onderzoek naar gedaan wordt! Ernstig verstandelijk beperkte worden vaak vergeten, dus meer mogelijkheden m.b.t. behandeling is altijd goed, ze juichen het toe!

Bij de meeste dramatherapeuten en bij de beeldentherapeute kwam naar voren dat zij denken dat het wel mogelijk is om binnen drama te werken met het basale ontwikkelingsniveau (wat tevens niet iedereen dacht, sommige denken dat het niveau te laag is voor drama). Zij gaven aan dat mensen met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar vaak worden overgeslagen. Volgens hen is er vooral op sociaal emotioneel gebied veel mogelijk met deze doelgroep. De dramatherapeute zouden het wel prettig vinden als er meer concretere werkvormen komen voor het behandelen op dit basale ontwikkelingsniveau daar hebben zij behoefte aan. Want waar moet je je in de therapie op richten?

Allen geïnterviewde zijn van mening dat een matig verstandelijk beperkte soms ook aansluiting nodig heeft middels lager spel, maar hoe dat dan precies in zijn werk gaat en welke interventies daarbij aansluiten, daar zouden ze ook graag meer over willen weten. Misschien dat ze middels dit onderzoek meer over de signalen van het ontwikkelingsniveau te weten komen, om het dan ook op hoger niveau te kunnen herkennen/ inzetten. Daarbij geven ze aan dat het hen effectief lijkt om hier onderzoek naar te doen, dit omdat er te weinig aandacht geschonken wordt aan verstandelijk beperkten, met name ernstig verstandelijk beperkten die vaak op dit niveau functioneren, en dramatherapie en ook vinden ze dat er weinig over bekend is. Kortom: ze zijn van mening dat dit praktijkproject een zinvolle aanvulling kan zijn voor henzelf en hun cliënten¹⁴⁸.

1. Schriftelijke interviews

1.1 Kim dramatherapeute

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)

Ik werk niet met cliënten die op sensomotorisch niveau handelen. Ik werk in de psychiatrie ik heb met kinderen gewerkt maar ben niet bewust bezig met dat spel, kan best zijn dat ik het ooit toepas hoor.

Op welke manier wordt er op dit ontwikkelingsniveau behandeld?

Dat vind ik moeilijk om te zeggen. Ik heb hier te weinig ervaring mee.

Zijn er bepaalde dingen waar u tegen aan loopt, wat u verbeterd zou willen zien, of heeft u bepaalde ideeën die u graag uitgewerkt zou zien m.b.t. behandeling bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Ik heb met betrekking tot deze cliënten geen concrete ideeën of vragen. Omdat ik er niet veel vanaf weet. Ik zou er wel wat meer over willen weten!

Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)? Waarom wel of niet?

Ik denk dat het zeker zinvol is als er meer onderzoek wordt gedaan naar dit lage ontwikkelingsniveau. Er wordt op dit moment nog te weinig gebruik gemaakt in de verstandelijk gehandicapten zorg van dramatherapie. dmv onderzoek vooral naar effecten en onderbouwing kan dit toenemen.

heeft u nog eventuele opmerkingen?

Mocht ik je nog ergens mee kunnen helpen laat het dan maar weten.

Met vriendelijke groet, kim

1.2 Angelique Drabbels, dramatherapeute

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)

Ja, ik werk o.a. met een jonge vrouw van 25 jaar en zij is doof/blind én heeft een ernstige verstandelijke beperking.

Op welke manier wordt er op dit ontwikkelingsniveau behandeld?

Op sensomotorisch niveau wordt er met haar gecommuniceerd, dmv vierhandengebarentaal.*
De behandeling bestaat uit het onderhouden en uitbreiden van contactmomenten tussen haar en haar omgeving. Ook het uiten van emoties en het uitbreiden van haar belevingswereld wordt op dit sensomotorisch niveau gestimuleerd.

Zijn er bepaalde dingen waar u tegen aan loopt, wat u verbeterd zou willen zien, of heeft u bepaalde ideeën die u graag uitgewerkt zou zien m.b.t. behandeling bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Het uitwisselen van ervaringen tussen collega's en meer onderzoek naar de effecten en behandeling zou wenselijk zijn.

*Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)?
Waarom wel of niet?
of niet?*

Ja zeker, men kan veel gericht interventies toepassen met beter resultaat.

heeft u nog eventuele opmerkingen?
Nee, succes met je onderzoek!

* Vierhandengebarentaal is een communicatiemiddel voor doofblinden die met gebarentaal zijn opgegroeid. In Nederland wordt hierbij gebruikgemaakt van dezelfde gebaren als bij de Nederlandse Gebarentaal (NGT). Het verschil is dat de doofblinde tijdens het gebaren losjes de handen van de gesprekspartner vasthoudt. Zo kan hij/zij voelen wat de ander gebaart. De meeste gebaren zijn op deze manier even duidelijk te voelen als ze normaal gesproken kunnen worden gezien. Alleen voor gebaren waarbij het mondbeeld ook erg belangrijk is, wordt een aangepast gebaar gebruikt. Net als bij doven zijn er ook onder doofblinden mensen die geen NGT beheersen, maar wel gebruik willen maken van gebaren. Deze groep doofblinden maakt gebruik van een vierhanden-versie van het Nederlands met Gebaren (NmG).

1.3 Inge keijers, dramatherapeute en Maggie Landerloo, dramatherapeute

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)

Ja, daar hebben we een enkele keer mee te maken gehad. We hebben toen voornamelijk gebruik gemaakt van verschillende beeldende materialen zoals klei, vingerverf, zand etc.

Op welke manier wordt er op dit ontwikkelingsniveau behandeld?

Dit vinden we wel lastig maar kunnen ons voorstellen dat je dit doet door gebruik te maken van beweging, voelen, licht, ontspanning etc. We moeten eerlijk zeggen dat we geen specifieke visie hierop hebben bij onze doelgroep. Vanuit ervaring in de vg sector kunnen we hier meer een beeld bij maken door snoezel theater

Zijn er bepaalde dingen waar u tegen aan loopt, wat u verbeterd zou willen zien, of heeft u bepaalde ideeën die u graag uitgewerkt zou zien m.b.t. behandeling bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Ja, wij denken dat een cliënt hier wel aansluiting bij kan vinden, door aan te sluiten bij het voelen en ervaren.

Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)? Waarom wel of niet?

Aangezien het hele onderwerp voor ons nog wankel staat zou het voor ons wel helpend zijn om hier richtlijnen en bepaalde handvaten in te hebben die wat dan gebruikt zouden kunnen worden als richtlijnen, van waaruit wij de aansluiting kunnen zoeken bij de cliënten.

1.4 Marielle Swinkels, praktijkbegeleidster ,beeldend therapeute en EBL consulent ORO

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)

Ja, ik werk veel met cliënten waarbij ik gebruik maak van sensomotorische interventies.
Ik gebruik hiervoor bloem, scheerschuim, water, bonen, zaden, droge pasta, vingerverf enz.

Op welke manier wordt er op dit ontwikkelingsniveau behandeld?

Ik vind beeldende therapie op sensomotorisch niveau van groot belang bij mensen met een verstandelijke beperking. Je werkt hierdoor aan het besef van het eigen lichaam.
Besef van het eigen lichaam ten opzichte van andere materialen.
Afstand en nabijheid komt naar voren op heel basaal niveau.
Motoriek wordt gestimuleerd.

Positieve en prettige ervaringen die direct op het lijf voelbaar, te ervaren zijn, op zeer basaal niveau.
Het verwerken cognitief verwerken van fysieke prikkels wordt gestimuleerd.

Zijn er bepaalde dingen waar u tegen aan loopt, wat u verbeterd zou willen zien, of heeft u bepaalde ideeën die u graag uitgewerkt zou zien m.b.t. behandeling bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Ik vind vaktherapie middels lichaamsgerichte interventies bij dit type cliënten van groot belang. Zij kunnen niet middels taal uitdrukken wat ze nodig hebben en wat hen dwars zit. Hierdoor ontstaat probleemgedrag, vaktherapie kan hier bij helpen. Er zou bij andere media, zoals drama, meer aandacht en onderzoek naar gedaan worden.

*Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)?
Waarom wel of niet?*

Dat zou een hele mooie aanvulling, inhoudelijke toevoeging zijn op het werk wat ik beeldend uitvoer.

Heeft u nog eventuele opmerkingen?

Ik vind het fijn dat er middels dit onderzoek, iemand opstaat die vanuit de vaktherapie zijn licht laat schijnen op de doelgroep met een verstandelijke beperking. Zij worden door heel veel vaktherapeuten bij voorbaat geweerd, omdat deze doelgroep een te laag niveau zou hebben om in aanmerking te komen voor vaktherapie. Een onjuiste beoordeling vind ik.

1.5 Annemiek Hoogsteder, dramatherapeute, EBL consulent ORO

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)

Jazeker, ik werk met verstandelijk beperkte cliënten van verschillende niveaus. Het komt geregeld voor dat ik op dat niveau aansluiting nodig heb om weer verder te kunnen in spel of om te werken aan sociaal emotionele doelen.

Op welke manier wordt er op dit ontwikkelingsniveau behandeld?

Het is soms lastig om concrete aanbod te vinden middels drama maar het is zeker mogelijk denk ik. Veel therapeuten maken te grote stappen waardoor ze dit spelniveau overslaan. Ik heb ooit een cliënt behandeld met een ernstige verstandelijke beperking die agressief ontremd was. Omdat hij zo beperkt was was het lastig voor hem en zijn ouders/ begeleidster met zijn agressie om te gaan. Ze hadden al van alles geprobeerd maar niets werkte. Nu had ik hem bij mij in therapie gekregen. Ik begin altijd bij het laagste spelniveau, dat deed ik ook bij hem. Het viel me op dat hij veel deed met ogenspel. ik ben hier op door gegaan en heb hem uiteindelijk kunnen leren zijn ogen te sluiten wanneer hij dat wilde. Nu kan hij zijn ogen sluiten wanneer hij te veel prikkels binnen

heeft gekregen, waardoor zijn agressie nu minder is geworden. Zo'n voorbeeld is een prachtig voorbeeld wat je met dramatherapie kunt doen op dit niveau, alleen wordt het te weinig gedaan, het is goed dat je hier aandacht aan besteedt! Ik zou zelf ook nog wel wat meer tips en inspiratie willen krijgen.

Zijn er bepaalde dingen waar u tegen aan loopt, wat u verbeterd zou willen zien, of heeft u bepaalde ideeën die u graag uitgewerkt zou zien m.b.t. behandeling bij een ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar?

Meer onderzoek hierna is nodig, het is nog te onbekend bij veel dramatherapeuten.

Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)? Waarom wel of niet?

Ik zou het heel prettig vinden omdat ik dit mis bij het werken met mijn cliënten, hierdoor zou het voor mij concreter worden.

Ik observeer middels EBL (Rutten Saris) daarmee kan ik zien wanneer dit spel nodig is, en op welke laag ik mijn therapie ga richten. maar ik vind het wel interessant om te zien wat jou resultaten worden omdat ik vaak beeldende middelen inzet.

Heeft u nog eventuele opmerkingen?

Ik vind het goed dat je hier onderzoek naar doet omdat het vaak vergeten of overgeslagen wordt!! Ik weet dat je me op de hoogte gaat houden en dat vind ik erg fijn!

2. Niet ingevulde interviews

2.1 Mathieu Pater dramatherapeut

Hoi Liselotte,

Ik ben bang dat ik je niet verder kan helpen. De kinderen waar ik mee werk functioneren minimaal op het niveau van een 1 a 2 jarige. En dat is al heel laag, ik weet niet of nul tot anderhalf jaar wel mogelijk is binnen dramatherapie.

Succes met je onderzoek!

Groeten, Mathieu

2.2 W. Hermans, dramatherapeut

Hallo Liselotte,

Ik werk wel met verstandelijk beperkte maar ik werk alleen met matig/ licht verstandelijk beperkte. Het zou wel mooi zijn als er meer effect onderzoek naar ernstig verstandelijk beperkte gedaan kan worden, omdat daar mijn inziens weinig over bekend is. Daarnaast weet ik daar zelf ook weinig van. Ik zou best meer willen weten

daarover. Ik kan je dus helaas niet verder helpen, maar houd me op de hoogte, vind ik interessant! Veel succes verder!

Vriendelijke groet!

3. Mondeling interview

3.1 Josefien Verberne, clown

Heeft u in uw werk te maken met cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar oud? (het hoeft niet perse een cliënt met een ernstig verstandelijke beperking te zijn, het kan ook een cliënt zijn met een licht verstandelijke beperking die voornamelijk op dat niveau aansluiting vindt)?

Ja, ik ben clown voor mensen met een verstandelijke beperking. Voornamelijk ernstig verstandelijk beperkte met meervoudige beperking. Daarnaast ben ik ook activiteiten begeleidster op dagbesteding de Hommel van ORO.

Ik speel het meeste met ernstig/ meervoudig verstandelijk beperkte en met dementerende. Soms ook op een BSO met pubers met verstandelijke beperking (licht/ matig). Daar speel ik dan bijvoorbeeld veel met mijn mimiek met daarbij sensomotorisch spel, ik gebruik bijvoorbeeld sjaltjes en kleuren waar ik dan de zintuigen mee probeer te prikkelen, en ze probeer uit te dagen contact te zoeken.

Hoe doet u dat?

Ik voel eerst de sfeer! Daar begin ik altijd mee, als clown en begeleidster, ik voel en proef de sfeer. Je zet je eigen zintuigen open om te zien wat de sfeer in de groep of bij een cliënt is. Daarna ga ik contact maken!

Mensen willen vaak veel. Als ik met mimiek al veel interactie krijg met de cliënt, is het al spel.

Ogenspel en handenspel daar maak ik veel gebruik van. Kijk maar eens naar een baby, hoe die zich ontwikkelen. Die zijn nog niet beïnvloed. De cliënten waar ik mee werk die zijn zo puur. Mensen denken vaak te moeilijk. Je moet niet te veel willen. Je moet mensen de gelegenheid geven om te reageren, heb geduld. Bij baby's hoor je ook dat ze schrikken van hun stem, dit zie ik ook terug bij cliënten. Dat ze bezig zijn met het ontdekken van zichzelf.

Je moet echt kijken, en kijken, je moet voelen, lef hebben om te reageren en te handelen. Je moet eigenlijk elk mens toetreden als volwaardig. Je moet helemaal leeg zijn, zonder vooroordelen.

Ik gebruik minimale dingen: veren, ballonnen; geluiden, blazen, met ritselmateriaal, bellenblaas, plastic scheuren, met de wind, föhn, Klankbord spel, met zintuigelijk spel, sensopathisch, knuffels en poppen.

Acrobatendoekjes. Die gebruik ik om contact te maken en om zintuigen te prikkelen. Daarnaast spiegel ik vaak bij en met de cliënten, je moet het wel de tijd gunnen. Bijvoorbeeld als je een verbaasde expressie doet dan zie je dat vaak klein terug.

Je moet de ander het gevoel geven dat je er echt bent.

Doel van clowns bezoek: collega's laten zien dat je via sensomotorisch spel, meebeweging ook kan omgaan met cliënten. Gedragsverandering. Meebewegen, heeft wel de tijd nodig, seconden lijken mij tekort (rs-matrix). Heel langzaam. Het binnenkomen en het verwerken dat moet verwerkt worden.

Door het sensomotorische spel kun je vaak drukker gedrag rustig maken.

Wat vind u van (drama/ muziek/spel) therapie op dit basale ontwikkelingsniveau?, wat is uw visie daarop? heeft u wensen/ opmerkingen daarbij?

Heel goed want het wordt vaak vergeten. Ik denk dat het door vele vaak wordt overgeslagen, er worden te grote stappen gemaakt, terwijl het bij de doelgroep juist heel zinvol is om juist bij het begin te beginnen en niet te grote stappen te maken.

Denkt u dat het mogelijk is dat een cliënt met bv. een licht verstandelijke beperking toch aansluiting nodig heeft op dit basale ontwikkelingsniveau? waarom wel of niet?

Jawel want als ik naar onze doelgroep ga kom ik vaak onderweg anderen tegen met een licht/ matig verstandelijke beperking. Dan ontstaat er ook ooit spel, bv bellenblazen. Ik heb er zelf verder niet veel ervaring maar ik weet zeker dat het kan. Het kan zelfs met mensen met een 'normale' cognitie: Ik speelde in de kerk, er was een norse man en die was echt de hele tijd afkeurend aan het kijken. Toen hij de kerk uitging moest hij voorbij mij, hij deed dit heel nors en snel. Ik ging mee in zijn beweging, zijn emotie en keek hem na. Hij voelde dat en draaide om, ik gaf hem een knipoog en hij begon te stralen.

Bij iedereen is het mogelijk, het is ook goed dat het gebeurt. Veel mensen schreeuwen ook om zoiets bij ORO. En als ik bekijk hoeveel therapieën er zijn, mensen gaan en willen toch meer terug naar zichzelf 'het innerlijke'.

Lijkt het u zinvol als er onderzocht gaat worden wat een dramatherapeut methodisch in kan zetten bij cliënten met een ontwikkelingsleeftijd van nul tot anderhalf jaar, om ze te kunnen behandelen (middels drama therapie)? Waarom wel of niet?

Ik kan het alleen maar toejuichen, want er is volgens mij niet veel over onderzocht en het is hard nodig, hoe ik het ervaar!

heeft u nog eventuele opmerkingen?

Misschien kun je meer voor ons betekenen als je dit hebt onderzocht, ik zou je boekje wel willen gebruiken, ik denk dat het wel zinvol kan zijn, niet alleen voor mij maar ook voor groepbegeleiders, zij kunnen dan een andere manier van interventies plegen gaan toepassen, die beter aansluiten.

3.2 Loes Dreissen, speltherapeute

Speltherapie is normaalgesproken voor kinderen vanaf 3 / 4 jaar oud. Je werkt dan met de kinderen eraan om innerlijke beelden middels een therapeutisch proces op gang te brengen, via beeldcommunicatie, rollenspel etc.

Wanneer je met baby's gaat werken dan werk je eigenlijk altijd samen met de moeder erbij. De moeder is dan degene die psychische klachten heeft, en daardoor niet goed kan reageren op de signalen van het kind. Je

werkt dan samen met de therapeut eraan dat de moeder de signalen van het kind leert interpreteren en er op een goede manier op reageert zodat de hechting niet verstoord raakt. Want zonder goede hechting komt er verstoord spel wat weer leidt tot gedrag (hechtings)problemen.

Bij baby's alleen werk je aan de zintuigontwikkeling: het kijken en voelen; hard, zacht, ruw, beweging, dingen pakken.

Vanaf 6 maanden kan een kind zitten, je kunt dan ook beginnen met zand en water spel, je stimuleert de sensopathische ontwikkeling van het kind. Hierdoor worden ervaringen van het kind uitgebreid. Te weinig stimuli hierin kan een verstoring in de sensopathische ontwikkeling geven.

Moeders (ouders) zijn de verzorgers van het kind, het is dus heel belangrijk voor het kind hoe zij reageren op de signalen van het kind. Wanneer een moeder altijd overdreven bezorgd is, zal een kind ook minder durven, dit pak je in speltherapie aan door de ouder erbij te betrekken in spel. Wanneer een kind van 5 een trauma heeft opgelopen toen hij 1 jaar was, dan moet je ook terug naar dat spelniveau en heb je de ouders ook nodig. De ouders moet je erbij betrekken zodat ze leren hoe ze thuis op het kind moeten reageren, wanneer ze het moeten geruststellen etc. etc.

Loes benoemd de volgende bronnen: stichting in beeld, video home training (wordt vaak gebruikt bij kinderen ook bij kinderen en moeders), het boek 'alle kinderen in beeld', Truus Bakker symbooldrama (hierbij werk je met een kind met hechtingsproblemen die al wat ouder is maar ga je terug naar het spel van een baby).

Bron: Loes Dreissen 12-4-2011

2) Urenverantwoording

Wat:	Uren:	Totaal:
Vooronderzoek	77 uur	
Onderzoeksopzet; Probleemstelling, hoofd- deelvraag, onderzoeksmethode	88 uur	
Verzamelen van onderzoeksdata	100 uur	
Verslaglegging van de onderzoeksbevindingen	90 uur	
Het samenstellen van het onderzoeksverslag	83 uur	
		438 uren

3) rs- matrix

4) gesprek met Marijke Rutten- Saris

Er is op de beeldend niet veel te zien, het gaat meer om het geluid. Tijdens mijn bezoek aan Mevrouw Rutten- Saris heb ik constant de camera laten draaien.

5) Begripsafbakening

Uitleg van begrippen in de vraagstelling

ORO: een stichting voor mensen met een verstandelijke beperking

Basaal niveau: 'Aan de basis liggend' Het ontwikkelingsniveau van nul tot anderhalf jaar.

Methode: manier waarop je iets gaat doen.

Sensomotorisch: een combinatie van zintuigen ervaren en bewegen. Dit heeft betrekking op bewegingsimpulsen met een zintuiglijke oorsprong. Zowel op motorisch als sensorisch¹⁴⁹.

Sensopathisch: Het spel dat we tijdens die eerste maanden zien, noemen we sensopathisch. Dit woord is een samentrekking van twee woorden die staan voor voelen en ervaren. Het spel is dus voelend en ervarend.¹⁵⁰

Imitatiespel: naspelen van een voorbeeld. In het naspelen kan de nadruk gelegd worden op de lichaamshouding, gebaren, tekst, uitdrukking, ruimtegebruik en volgorde van de handeling.

Interactie: : Het op elkaar inwerken, wederzijds beïnvloeden. De wisselwerking kan op verschillende manieren plaatsvinden. De wisselwerking tussen individuen geeft vorm aan sociale relaties, die begrepen kunnen worden als een keten van acties en daaropvolgende reacties¹⁵¹.

Expressie: uitdrukking van gevoelens en stemmingen. De min of meer gecontroleerde wijze onderscheidt houding en gebaar, mimiek, verbale taal en stemgeluid. De uitingen die moeilijk te controleren zijn, zoals blozen, zweten, trillen, enzovoort noemt men vegetatieve houdingen en gebaren. Voor een groot deel zijn uitdrukkingsvormen bij allerlei volken gelijk, anderzijds bestaan er verschillen die cultureel bepaald zijn¹⁵².

Fysieke: lichamelijk

Cognitieve mogelijkheden: betrekking hebbend op het verstandelijke vermogen; denkprocessen, waarnemen, overdenken, interne en mentale processen.

Cognitieve verwachtingen: dat men een hoger cognitief functioneren verwacht van een persoon, een hoger ontwikkelingsniveau, dan wat de client daadwerkelijk heeft.

Ontwikkelingsniveau: het niveau waarop iemand op functioneert, wat te maken heeft met de ontwikkeling van een persoon. Elke leeftijd t/m een volwassene heeft zijn eigen ontwikkelingsniveau met de daaraan gekoppelde mogelijkheden.

Algemene ontwikkeling: Een natuurlijk proces waardoor een persoon andere of meer gedrags- en handelingsmogelijkheden verwerft. Het vergroten van kennis, bekwaamheden of vaardigheden voor specifieke handelingen, in de zin van volwassen worden.

Aspecten: begrippen die naar voren zijn gekomen in de analyse van andere disciplines.

6) het analyse proces

U zult zich natuurlijk afvragen hoe ik tot de begrippen in de analyse ben gekomen. Hier ziet u het proces afgebeeld wat daaraan vooraf is gegaan.

REGISTER

Beeldend: groen

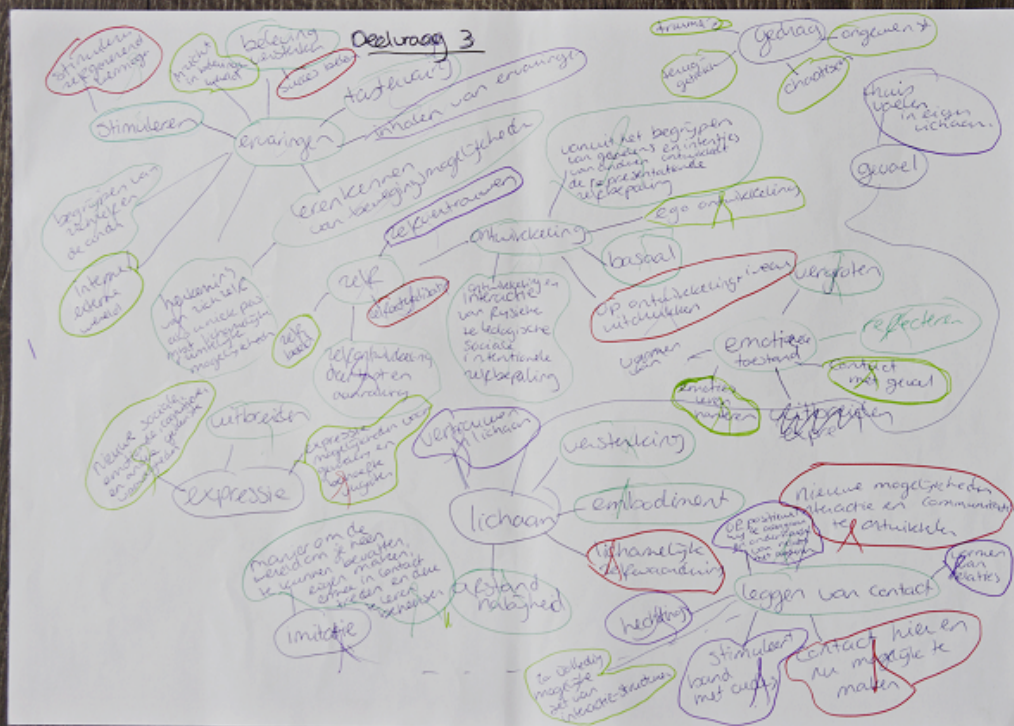
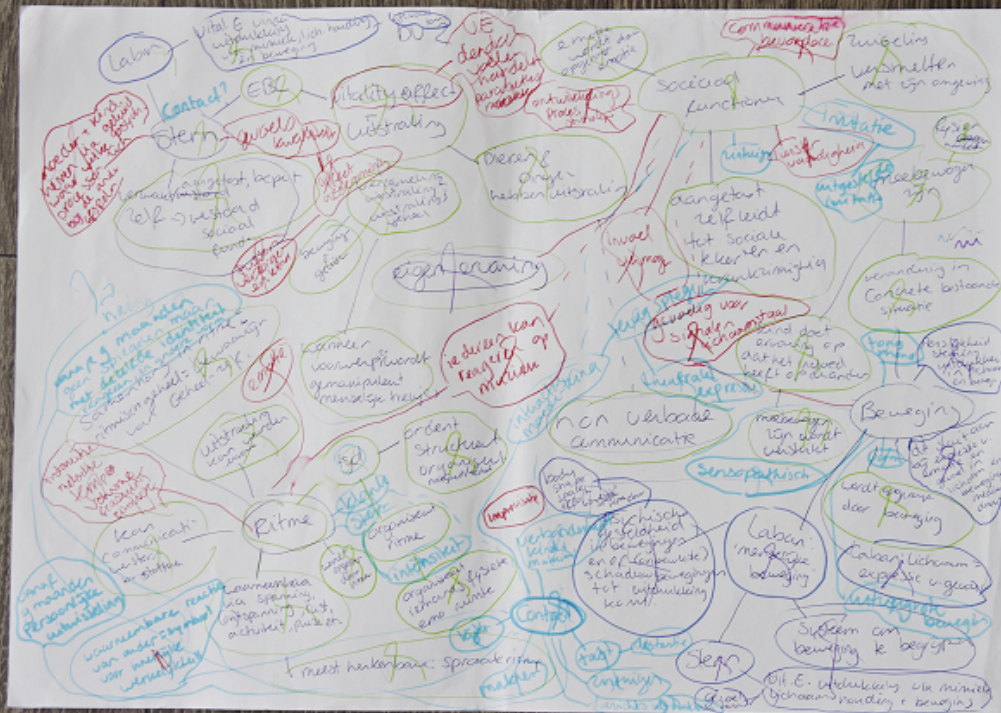
Dans: paars

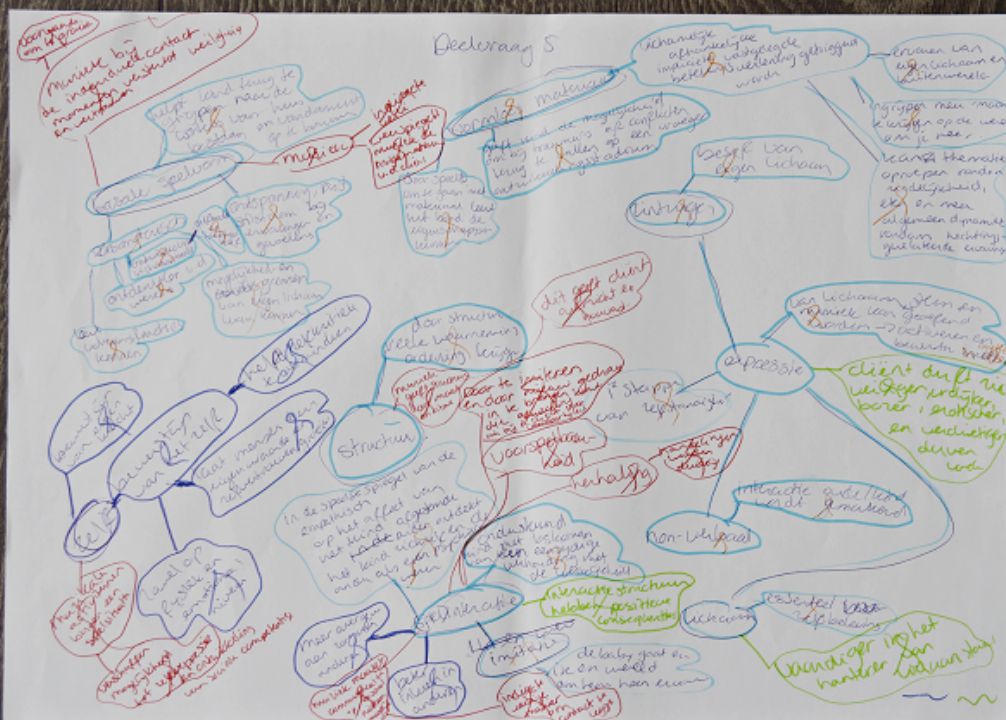
Muziek: rood

Spel: blauw, donkergroen, oranje

Ik ben begonnen om per sub- deelvraag (1 t/m 5) te selecteren ,welke belangrijke woorden er middels de analyse, naar voren kwamen. Middels kleuren zijn de woorden gecodeerd. Die woorden zijn daarna gegroepeerd per sub deelvraag. Hierna zijn ze nog eens twee maal gegroepeerd, en de laatste keer is wat ik beschreven heb ik het hoofdstuk ' de analyse' . Hieronder kunt u zien wat ik hier aan vooraf heb gedaan.

Deeltraag 3

* envoing

- * envoien
 - stimuleren → stimuleren zelfgenerend vermogen
 - beleving versteviken → succes beleven
 - tastbeleving
 - inzicht in belevingswereld
 - interne / externe wereld
 - inhalen van ervaringen

- * ontwikkeling (zelf)

- zelfactualisatie
 - zelfontwikkeling door tast en aanraking
- ontwikkeling en interactie
 - vanuit het begrip van gevoelens en intenties van anderen ontwikkelen de representatieve zelfbeoordeling
- basaal
 - laag ontwikkeling
 - ontwikkelingsniveau uitdrukken

- * emotive

- * emotie
 - laag ontwikkelingsniveau
 - op ontwikkelingsniveau
 - emotie lezen herkennen
 - contact met gevoel
 - vergroten
 - reflecteren
- * expressie
 - uitbreiden
 - nieuwe sociale, emotionele, cognitieve, en andere gevoelens/voorwaarden
 - nieuwe mogelijkheden voor gevoelens en behoeften lang vergroten
 - expressie mogelijkheden voor gevoelens en behoeften lang vergroten
- * lichaam

- * Lichaam

- * **Lichaam**
 - leren kennen van bewegingsmogelijkheden → herkenning van lichaam als unieke persoon met
 - lichamelijke, ruimtelijke mogelijkheden
 - vertrouwen in lichaam
 - gevoel → thuis voelen in eigen lichaam.

* contact

- **contact**
 - begrippen van rijkteit en de ander
 - ontkenning en interactie van Eysenck teleologische sociale intentionale afbepaling
 - **contact met jezelf**
 - contact in 'wie en nu' mogelijk maken
 - nieuwe mogelijkheden interactie en communicatie te ontwikkelen
- **contact**
 - op positieve wijze omgaan en onderhouden van relaties met anderen
 - stimuleert hand met anderen
 - vormen van relaties
 - **shaking**
 - **involutie**
 - **monarchie** om de wereld om je heen te krijgen, bukten, zijn, mensen erin in contact treden en deze leren te verspreiden

Deelraad 4

* another material

- [illegible]

- * Samen (Spel)

- [illegible]

- * Imitatie

- **afwijkingen**
 - ↳ **inhalatie**
 - inhalatie van gasen op het initiatief van een reflex (bijv. door de ademspier)
 - ↳ **ventilatie**
 - ventilatie van de longen door de ademspier
 - ↳ **circulatie**
 - circulatie van het bloed door de longen
 - ↳ **diffusie**
 - diffusie van gasen door de longen

- interactie
- limulatie in een natuur

- interactie
 - sociale stimulatie in een natuurlijke manier van communiceren
 - ritme, melodie, herhaling, kensprek, volume
 - praten positief aanmoedigen
 - interactie is een soort van een positieve feedback
 - leren vandaan anderen om interactie met anderen hebben
 - opkomen met begrip, doorgeven en opvangen in interactie
- binnen structure van het ritme 'lingen'

* bewegingstaal

- **belevingsgericht**
 - herhaalde persoonlijke ervaringen
 - inhoudelijke discussie fase
 - interactie met de leerstof
 - mondeling uitwisselen van kennis
 - met modellen werken
 - leeractiviteiten die de leerling zelf op zoek naar kennis laten
 - leerstof op een persoonlijke manier
 - leeractiviteiten met leerdoelen
 - beleving richt op beleving en ritme
- beleving van de leerstof
 - ervaringen met leerstof
 - interactie met leerstof
 - met modellen werken
 - leeractiviteiten die de leerling zelf op zoek naar kennis laten
 - leerstof op een persoonlijke manier
 - leeractiviteiten met leerdoelen
 - beleving richt op beleving en ritme
- kleine belevingsvorm,
 - interactie met leerstof
 - leeractiviteiten met leerdoelen
 - beleving richt op beleving en ritme
- van client en richtlijn

- * bonding therapist

- * houdingstherapie
- * therapeut
 - model opstellen, observeren, signalen interpreteren, doelen formuleren
 - directieve houding - bepaald wat er gedaan wordt
 - andere opname
 - afstemmen op cliënt
 - cliënt of werkt niet altijd te meer is maar wel
 - loslaten van
 - vrijheid

12/10/19. 11/11/19.

Eindnoten

- ¹ Notermans, H. Spelen met perspectieven; bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010 volume 1
- ² Ebl jennings, http://www.nemoprofeta.com/pdf/ptpt_art_sj_epr.pdf, geraadpleegd 28-3-2011
- ³ Betref: Jennings embidiment, <http://www.suejennings.com/epr.html>, geraadpleegd 26-3-2010
- ⁴ Ebl jennings, http://www.nemoprofeta.com/pdf/ptpt_art_sj_epr.pdf, geraadpleegd 28-3-2011
- ⁵ Smeijsters, H. Handboek creatieve therapie, Coutinho Bussem 2008. pagina 155
- ⁶ Jennings, handbook of dramathreapie, 1994 Routledge. pagina 61,62.
- ⁷ Betref: Jennings embidiment, <http://www.suejennings.com/epr.html>, geraadpleegd 26-3-2010
- ⁸ Jennings, handbook of dramathreapie, 1994 Routledge. pagina 23
- ⁹ Notermans, H. Spelen met perspectieven; bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010 volume 1
- ¹⁰ Notermans, H. Spelen met perspectieven; bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010 volume 1
- ¹¹ Betref: developmental transformations, <http://www.developmentaltransformations.nl/basisprincipes.php>, geraadpleegd 5-3-2011
- ¹² Betref: developmental transformations lichaam, http://www.developmentaltransformations.nl/pdf/Developmental_Transformations_Naar_het_lichaam_als_aanwezigheid.pdf, geraadpleegd 5-3-2011
- ¹³ Betref: developmental transformations licha http://www.developmentaltransformations.nl/pdf/Developmental_Transformations_Naar_het_lichaam_als_aanwezigheid.pdf geraadpleegd 5-3-2011
- ¹⁴ Dokter, D. Heandout masterclass, Amersfoort 16 maart 2011 Ditty Dokter PHD
- ¹⁵ Clevens, C. In scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten 2004. pagina 64
- ¹⁶ (bron: vaktherapie algemeen p 54).
- ¹⁷ Bron wat is onderzoek p. 258
- ¹⁸ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 128
- ¹⁹ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 110
- ²⁰ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 127
- ²¹ Betref: ebl uitleg, <http://fortiorblog.info/2010/03/de-methode-emerging-body-language/>, geraadpleegd 25-1-2011
- ²² C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 126
- ²³ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 126
- ²⁴ Betref: ebl gebaseerd op, <http://www.surfsharekit.nl:8080/get/smpid:4137/DS1>, geraadpleegd: 22-3-2010
- ²⁵ Smeijsters, H. (2008; 3e druk). Handboek creatieve therapie. Bussum: Coutinho. pagina 84
- ²⁶ A. Gillissen, Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language , Nijmegen, September 2004
- ²⁷ A. Gillissen, Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language , Nijmegen, September 2004
- ²⁸ A. Gillissen, Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language , Nijmegen, September 2004
- ²⁹ Betref: ebl dramatherapie, <http://www.care-for.nl/content/EBL.pdf>, geraadpleegd 1-2-2011
- ³⁰ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 112.113
- ³¹ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 112
- ³² C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 110
- ³³ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009
- ³⁴ Betref: ebl uitleg, <http://fortiorblog.info/2010/03/de-methode-emerging-body-language/>, geraadpleegd 25-1-2011
- ³⁵ A. Gillissen, Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language , Nijmegen, September 2004
- ³⁶ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 131
- ³⁷ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 126
- ³⁸ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 131
- ³⁹ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 126
- ⁴⁰ A. Gillissen, Doctoraalscriptie Orthopedagogiek- Radboud Universiteit; Emerging Body Language (EBL) bij jongeren met een motorische beperking Pilotstudie naar het effect van de behandelmethode Emerging Body Language , Nijmegen, September 2004
- ⁴¹ C. Schweizer, In beeld; doelgerichte behandelmethoden van beeldend therapeuten, Bohn Stafleu van Loghum, Houten oktober 2009 pagina 133
- ⁴² Betref: muziektherapie, <http://www.sheerenloo.nl/pers/informatie/overigespecialismen/muziektherapie/default.aspx>, geraadpleegd 17-1-2011
- ⁴³ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 304
- ⁴⁴ Betref: basale stimulatie, <http://www.basale-stimulatie.be/documenten/bstheoretischeuitgangspunten%20door%20Luk%20Bekaert.pdf>, Geraadpleegd 18-1-2011
- ⁴⁵ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 96
- ⁴⁶ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 304
- ⁴⁷ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 153
- ⁴⁸ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 306
- ⁴⁹ Betref: Basale stimulatie, <http://www.basale-stimulatie.be/documenten/bstheoretischeuitgangspunten%20door%20Luk%20Bekaert.pdf>, geraadpleegd 20-1-2011
- ⁵⁰ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 304, 305
- ⁵¹ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 306
- ⁵² H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 306,307,308
- ⁵³ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 308,309
- ⁵⁴ H. Smeijsters, Hanboek muziektherapie, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2006 pagina 309
- ⁵⁵ Betref: Imitatiespel, <http://books.google.nl/books?id=Y-vbdBMH1D0C&pg=PA160&lpg=PA160&dq=wanneer+begint+imitatiespel&source=bl&ots=s0-gnwjyUL&sig=v47YhsEotIPDNcerf1isSgye->

m4&hl=nl&ei=C4KhtDzpCMPqOeCqgTQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBgQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false , geraadpleegd 3-3-2011

⁵⁶ Betref: sensomotorisch spel: http://www.kp-kinderopvang.nl/downloads/KP_07_de_spelontwikkeling.pdf, Geraadpleegd: 7-2-2011

⁵⁷ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 287

⁵⁸ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 286

⁵⁹ H. Notermans, Spelen met perspectieven; Bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010/ 1, thema opgroeien en ontwikkeling, Jaargang 6 pagina 40

⁶⁰ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina pagina 52,53,54

⁶¹ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 286 52,53,54

⁶² Betref: stern ontwikkeling, <http://home.tiscali.nl/sommeling>, geraadpleegd: 21-1-2011

⁶³ L. Dreissen, interview over speltherapie, 12-4-2011

⁶⁴ H. Notermans, Spelen met perspectieven; Bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010/ 1, thema opgroeien en ontwikkeling, Jaargang 6 pagina 40

⁶⁵ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 92 93

⁶⁶ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 74

⁶⁷ L. Dreissen, Interview over speltherapie, 12-4-2011

⁶⁸ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 131

⁶⁹ L. Verhofstadt-Denève, P. van Geert, A. Vyt, Handboek ontwikkelingspsychologie: grondslagen en theorieën, Bohn Stafleu van loghum, houten 2003

⁷⁰ Hellendoorn, J. (2006). Sensopathisch en sensomotorisch spel. In D. van der Aalsvoort, A. de Vries (red.), spelsuggesties voor de basisschool (pp.36-60). Leuven, Voorburg: Acco

⁷¹ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 288

⁷² H. Notermans, Spelen met perspectieven; Bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010/ 1, thema opgroeien en ontwikkeling, Jaargang 6 pagina 40

⁷³ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 74

⁷⁴ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 47

⁷⁵ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 57

⁷⁶ Betref: stern ontwikkeling, <http://home.tiscali.nl/sommeling>, geraadpleegd: 21-1-2011

⁷⁷ J. Hellendoorn, Sensopathisch en sensomotorisch spel. In D. van der Aalsvoort, A. de Vries (red.), spelsuggesties voor de basisschool (pp.36-60). Leuven, Voorburg: Acco 2006

⁷⁸ Betref: sensomotorisch spel, http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/spel_en_jenaplanschool.pdf , geraadpleegd 7-2-2011

⁷⁹ E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 288

⁸⁰ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 74

⁸¹ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 74

⁸² E. Groothoff, H. Jamin, E. de Beer-Hoefnagels, Spel in psychotherapie; theorie, techniek en toepassing, Van Gorcum 2010, pagina 47

⁸³ Betref: sherborne, http://www.adoptie.nl/m/professionals_digibro_methodieken/mn/55/ , geraadpleegd: 8-3-2011

⁸⁴ Betref: Laban, http://www.kumulus.nl/skl_B10005_laban.html , 24-3-2011

⁸⁵ H. Smeijsters, Handboek creatieve therapie, Coutinho 2008 pagina 33, 216

⁸⁶ H. Smeijsters, Handboek creatieve therapie, Coutinho 2008 pagina 334

⁸⁷ Betref: Sherborne achtergrond, <http://translate.google.nl/translate?hl=nl&sl=en&u=http://www.sherbornemovement.org/Basics.html&ei=A1-dTbKMIsoXOr-eieEE&sa=X&oi=translate&ct=result&resnum=5&ved=0CEAQ7gEwBA&prev=/search%3Fq%3D%2523%2BSherborne%2Bmethod%2B%2B%2B%2B%2BVeronica%2BSherborne%26hl%3Dnl%26client%3Dfirefox-a%26hs%3D3vj%26rls%3Dorg.mozilla:nl:official%26prmd%3Dinvso> , Geraadpleegd 25-3-2011

⁸⁸ Betref: sherborne , http://www.prinsvanhaarlem.nl/artikel_Pleegcontact.pdf, Geraadpleegd 29-3-2011

⁸⁹ Betref, sherborne doelen, http://www.adoptie.nl/m/professionals_digibro_methodieken/mn/55/ , Geraadpleegd 29-3-2011

⁹⁰ Betref Sherborne, http://www.lokaaloket.nl/invis2/bestanden/aanbieders/bestanden/1183984819_folder%20sherborne%203.pdf Geraadpleegd 30-3-2011

⁹¹ Betref: sherborne werkwijze, http://www.prinsvanhaarlem.nl/hoe_werken_we_sherborne_methodiek.html, geraadpleegd 3-4-2011

⁹² Betref Sherborne, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html> Geraadpleegd 30-3-2011

⁹³ Betref: sherborne werkwijze, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html> , geraadpleegd 3-4-2011

⁹⁴ Betref: sherborne werkwijze, http://www.prinsvanhaarlem.nl/hoe_werken_we_sherborne_methodiek.html, geraadpleegd 3-4-2011

⁹⁵ Betref Sherborne, <http://www.sherbornemovement.org/Basics.html> Geraadpleegd 2-4-2011

⁹⁶ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 45

⁹⁷ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 46

-
- ⁹⁸ De Bil, M. De Bil, P., Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0-18 jarigen, soest 2006 p. 53
- ⁹⁹ De Bil, M. De Bil, P., Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0-18 jarigen, soest 2006 p. 53
- ¹⁰⁰ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 47
- ¹⁰¹ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 48
- ¹⁰² Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 49
- ¹⁰³ De Bil, M. De Bil, P., Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0-18 jarigen, soest 2006 p. 52
- ¹⁰⁴ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 49
- ¹⁰⁵ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 52
- ¹⁰⁶ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 52
- ¹⁰⁷ De Bil, M. De Bil, P., Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0-18 jarigen, soest 2006 p. 103
- ¹⁰⁸ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 51
- ¹⁰⁹ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 52
- ¹¹⁰ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 55
- ¹¹¹ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 69,70
- ¹¹² Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 70,71,72
- ¹¹³ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 87,88,89
- ¹¹⁴ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 89,90,91,92,93
- ¹¹⁵ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 94,95
- ¹¹⁶ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 110,111,112
- ¹¹⁷ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 112,113,114
- ¹¹⁸ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 134, 135
- ¹¹⁹ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 136,137,138
- ¹²⁰ Riksen Walraven, M. Inspelen op baby's en peuters; ontwikkelingsspelletjes, 1996 Bohn Stafleu Van Loghum, p. 139,141,142
- ¹²¹ Betref; dramatherapie, http://www.worldofdramatherapie.nl/content_dramatherapie.htm , geraadpleegd 14-4-2011
- ¹²² Betref ; dramatherapie indicatie, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/interventies>, geraadpleegd 14-4-2011
- ¹²³ Betref: dramatherapie, [www..drama-therapie.eu](http://www.drama-therapie.eu), geraadpleegd 15-4-2011
- ¹²⁴ Epr Jennings, http://www.nemoprofeta.com/pdf/ptpt_art_sj_epr.pdf, geraadpleegd 26-3-2011
- ¹²⁵ Notermans, H. Spelen met perspectieven; bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010 volume 1
- ¹²⁶ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 117
- ¹²⁷ Ebl jennings, http://www.nemoprofeta.com/pdf/ptpt_art_sj_epr.pdf, geraadpleegd 28-3-2011
- ¹²⁸ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 64
- ¹²⁹ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 66
- ¹³⁰ Betref: developmentaal transformations uitleg, <http://www.developmentaaltransformations.nl/basisprincipes.php>, geraadpleegd 9-4-2011
- ¹³¹ Betref: doelen dramatherapeut, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/kernprocessendramatherapie>, geraadpleegd 9-4-2011
- ¹³² Notermans, H. Spelen met perspectieven; bouwstenen voor een ontwikkelingsgerichte dramatherapie, tijdschrift voor vaktherapie 2010 volume 1
- ¹³³ Betref: sensomotorisch spel, http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/spel_en_jenaplanschool.pdf , geraadpleegd 7-2-2011
- ¹³⁴ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 52
- ¹³⁵ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 52
- ¹³⁶ Smeijsters, H. (2008; 3e druk). Handboek creatieve therapie. Bussum: Coutinho. pagina 42
- ¹³⁷ Betref: dramatherapie indicatie, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/indicaties>, geraadpleegd 15-4-2011
- ¹³⁸ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 123
- ¹³⁹ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 91
- ¹⁴⁰ Betref: roos van leary interactie, <http://www.competentietest.com/trainotheek/ob/De%20Interactieroes%20van%20Leary.pdf> geraadpleegd 5-5-2011
- ¹⁴¹ Cleven, C. In scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten 2004 pagina 127
- ¹⁴² G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 127
- ¹⁴³ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 176
- ¹⁴⁴ J. Phil, Drama as therapy; theory, practice and research, second edition Routledge Londen and New york 2007, pagina 239
- ¹⁴⁵ J. Phil, Drama as therapy; theory, practice and research, second edition Routledge Londen and New york 2007, pagina 240
- ¹⁴⁶ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004 pagina 37
- ¹⁴⁷ Betref: dramatherapie doelstellingen, <http://www.drama-therapie.eu/index.php/informatie-voor-verwijzers/doelstellingen> , geraadpleegd 17-4-

2011

¹⁴⁸ Geïnterviewde:, Angelique Drabbels beeldendtherapeute - Inge keijers, dramatherapeute- Maggie Landerloo dramatherapeute - Marielle Swinkels beeldend therapeute en EBL consulent- Annemiek Hoogsteder dramatherapeute en EBL consulent- Mathieu Pater dramatherapeut- W. Hermans, dramatherapeut- Kim dramatherapeute- Josefien Verberne tenderclown

¹⁴⁹ Sensomotorisch, <http://www.woorden-boek.nl/woord/sensomotorisch>, geraadpleegd 7 mei

¹⁵⁰ Sensopathisch, http://www.kp-kinderopvang.nl/downloads/KP_07_de_spelontwikkeling.pdf

¹⁵¹ G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004

¹⁵² G. Cleven, In Scene; dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding, Bohn Stafleu van Loghum, Houten april 2004